

აი ისტორია

(1889 წელი)

წერილი პირველი

წლებადღე თებერვლისა და მარტის ნომრებში რუსულმა ჟურნალმა „Северный Вестник“-მა დაჰბეჭდა ორი წერილი, რომელთათვისაც ავტორს დაურქმევია საერთო სახელი „Письма о Грузии“. რა აზრი ჰქონია ავტორს, როცა ამ წერილებისათვის ხელი მიუყვია, თითონვე მოგვითხრობს.

იგი წერილების თავშივე გვეუბნება, რომ განვიზრახეო გაკვრით (бегло) ვაცნობო მკითხველებს სურათი ქართველთა სულიერის და ნივთიერის ცხოვრებისა ისე, როგორც იგი გამოიხატა ქართველთა ისტორიასა, ლიტერატურასა და ეხლანდელ ყოფა-მდგომარეობის ფორმებშიაო. ამ ჩემის სუსტის ღვაწლით მსურსო განვუღვიძო რუსეთის ინტელიგენციას წყურვილი უფრო ღრმად და ზედმიწევნით შეისწავლოს ეს ბევრგვარად საინტერესო ერი, რომელიც, ავტორის ფიქრით, სხვა ამიერ-კავკასიის ტომებზედ უმრავლესია, უფრო განვითარებული მოქალაქობრივად (гражданский) და რომლის ჩამომდინარობა და ენა დღესაც უცნაურ საგნად მიაჩნიათ უუმცენიერესს ანტროპოლოგებსა და ლინგვისტებსაო.

ამას ამბობს ავტორი 49 გვერდზედ თებერვლის ნომერში და ამნაირად გვაუწყებს თავის განზრახვასა და ნიშანში ამოღებულ საგანსა. ხოლო მარტის ნომრის 57 გვერდზედ იგივე ავტორი თავის განზრახულს საგანს ამრიგად გვიხსნის: მე მინდოდა მეცნობებინაო, - „საქართველოს ერი მართლა დაბერდა, დაიცალა თავის ღონისაგან, თუ ჯერაც დღეს-აქამომდე არ დაუწყია სრული ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავისი ძალ-ღონე მერმისისათვისაო. თუ ჩვენმა წერილებმა ამ ძირეულს და თავ-და-თავს საკითხს საკმაოდ ცხადი პასუხი მისცა, ჩვენ ჩვენს განზრახულს საგანს შესრულებულად ჩავთვლითო“. აქედამა სჩანს, რომ თავი-და-თავი საგანი ავტორისა ისა ყოფილა, რომ ამ ძირეულს საკითხს საბუთიანი პასუხი მოუპოვოს.

ჩვენ იმის გამოძიებაში არ შევალთ, - რამოდენად ეთანხმება თავში განზრახული საგანი ბოლოში გამოთქმულსა. ჩვენ მარტო ის გვიკვირს, რომ მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს ამისთანა საკითხს იძლევიან ისტორიის მკვლევარნი. რომ ეს ჩვენი გაკვირვება ცუდ-უბრალო გამოკიდებად არავინ არ ჩამოგვართვას, საჭიროა გამოვწლიათ ასო-ასო იგი თავი-და-თავი საგანი, რომელიც ავტორს ნიშანში ამოულია და რომლის მისაღწევად აუღია კალამი ხელში. გვეშინიან, გადასხვაფერება სიტყვისა ან აზრისა არ მოგვივიდეს თარგმანში და ამიტომაც ავტორის სიტყვებს რუსულადაც მოვიყვანთ, ავტორი, ათავსებს-რა თავისებურ გამოკვლევას საქართველოს ერის ძველის-ძველ ცხოვრებისას, ამბობს:

„Без ясного знакомства с этими доисторическими условиями, читатель не мог бы верно судить ни о его (грузинского народа) литературе, ни о бытовых явлениях его современной жизни и для него (для читателя) не был бы решен самый главный вопрос, действительно-ли грузинский народ стар (!) и износил свои силы (!), или-же он до сих пор не начинал еще жить полную интенсивную (?) жизнью и сберег свои силы для будущего (!). Если письма наши дали достаточно ясный ответ на этот основной (!) вопрос, мы считаем цель нашу достигнутою“.

თუ ამას დავიჯერებთ, ისიც უნდა დავიჯეროთ, რომ ყველაზედ ძირეული და თავი-და-თავი საგანი რომელისამე ერის ისტორიის მკვლევარისა ისა ყოფილა, რომ გამოარკვიოს, — დაბერდა იგი ერი და ღონისაგან დაიცალა, თუ ჯერ არ დაუწყია სრული ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავისი ღონე მერმისისათვის. ჯერ ქვეყანაზედ ამ აზრით არავინ შესდგომია ისტორიას და პირველობა ამაში ჩვენს ავტორს უნდა დავულოცოთ.

აშკარაა, ავტორს, ცოტად თუ ბევრად, უწამებია უკვე დაძველებული და ბევრთაგან გამტყუნებული აზრი დრეპერისა იმის თაობაზედ, რომ ერსაც, როგორც თვითოეულს ცალკე ადამიანს, თავისი ასაკები აქვს: ბავშვობა, ყრმობა, ჭაბუკობა, ვაჟკაცობა და ბოლოს სიბერე, რომელსაც სიკვდილი მოსდევს აუცილებლად. დრეპერის აზრით, ეს ყველა ერისათვის გარდაუვალი კანონია, როგორც ცალკე ადამიანისათვის: ამას ვერც ერთი ერი ვერ წაუვა, ვერ გადასცდებოა.

ჩვენს ავტორსაც ეს აზრი უნდა ჰქონდეს, როცა თავის-თავს ჰკითხავს, - დაბერდა საქართველოს ერი, თუ არაო. უამისოდ მისი საკითხი მომცდარის კაცის ჩხირკედელობა იქნება, ცუდ-უბრალოდ მოცდენა მთქმელისაცა და მსმენელისაც.

ან რა აზრი აქვს ერის სიბერეს? რას გვიქვიან ერის სიბერე? აიღეთ ეხლანდელნი ერნი ინგლისისა, საფრანგეთისა, გერმანიისა, ამერიკელ - ინდოელისა, აფრიკის ზანგისა, აბაშის ეთიოპელისა და გვიტხარით, ამათში რომელი ვიგულისხმოთ ბებრად და რომელი ახალგაზრდად? მართალია, ამათში არიან ძველნი და ახალნი, და ეს სულაც იმ სიბერეს და სიყმაწვილეს არა ჰნიშნავს, რომ ერთს სიკვდილის მეტი არა დარჩენოდეს რა, როგორც ცალკე კაცს, სიბერეში ჩავარდნილს, და მეორე-კი ზრდაში იყოს, მინამ დაბერდებოდეს და სიბერეს თან გადაჰყვებოდეს. ეგ ძველ-ახლობა მარტო იმას მოასწავებს, რომ ერთი ერი ადრე გამოსულა საისტორიო სარბიელზედ და მეორე გვიან.

თუ ბევრი მაგალითია ისტორიაში, რომ ერი სრულიად აღვილა დედამიწის ზურგიდამ, სიბერეს კი არ აბრალევენ ეხლანდელნი მეცნიერნი, არამედ შინაურ საქმეთა მოუწყობლობას, ურიგობას და გარეშე მიზეზებს, მაგალითებრ, მტერთაგან ძლევასა, აკლებასა და აოხრებას. დაბერება ერისა რომ მართალი იყოს, მაშ თავის დროზედ ინგლისის, საფრანგეთის და გერმანიის ერნიც სიბერეს გადაჰყვებიან, დაიხოცებიან, ამოსწყდებიან. ეს შესაძლოა მოხდეს. თუმცა ძნელად წარმოსადგენი-კია, მაგრამ, თუ მოხდა, აქ სიბერე არაფერს შუაში იქნება, იმიტომ უფრო, რომ სიბერე ერისა არამც თუ ბუნებური მოვლენაა, არამც თუ არსებობს, წარმოდგენითაც-კი ყოვლად შეუძლებელია. ამაზედ სიტყვის გაგრძელება მეტი იქნება.

თითონ რუსულ ლიტერატურაშიაც-კი საბუთიანად გამოძიებულია ეს საგანი და ჩვენ არ გვახსოვს, რომ რომელსამე დაწინაურებულს მეცნიერს რუსეთისას არ გაეკილვოს, ასე თუ ისე, დრეპერის აზრი ამის თაობაზედ. ჩვენ გვიკვირს, რომ ავტორს, ვითარცა კაცს ასეთის ჭექა-ქუხილით მოუბარს „о свободном и ширококолющемся потоке света и знания, о связи с могучим, глубоким родником общечеловеческой мысли“, ზურგი შეუქცევია იმ პოტოკ-ისთვისაც და იმ როდნიკ-ისათვისაც და, არამც თუ რაშიმე გამოუყენებია, ყურიც არ უთხოვებია; მაშ, რაღა აზრი უნდა ჰქონდეს ამისთანა ყალბზედ შეყენებულ ფრაზებს, თუ თითონ მთქმელს საჭიროდ არ დაუნახავს არც ის პოტოკ-ი სვეტა და ზნანიას, არც ის როდნიკ-ი ობშეჩელოვეჩესკოი მუსლი და მარტო ორიოდე კაცის ნათქვამს უანგარიშოდ, ბრმად გაჰყოლია, თითქო იმ მთელ კაცობრიობის აზრთა წყაროში, იმ ნათელისა და ცოდნის ნიაღვარში, მარტო დრეპერისა და მის მიმდევართა აზრი იყოს და სხვისა არავისი.

„სიბერე ერისა“, ჩვენის ფიქრით, უქმი სიტყვაა, მისი საგანი არ არსებობს და წარმოუდგენელიც არის. თუ ესეა, რის მაქნისია კაცმა ეგ უქმი, არაფრის მომასწავებელი, სრულებითაც არ-არსებული საგანი იმიოს, ან მსოფლიო ისტორიაში საზოგადოდ, ან საქართველოსაში ცალკე. რაც არ არის და არც ოდესმე იქნება, იმისი ძებნა ტყუილი მოცდენაა, წყლისა ნაყვია და, რასაკვირველია, ყველას ნება აქვს, რო- გორც სურს, ისე შეიქციოს თავი. ეს კიდევ არაფერი. რაც უნდა იყოს, აქ დრეპერს მაინც იმოწმებს ავტორი თავის გასამართლებლად და ჩვენდა გასამტყუნებლად, თუმცა, ვიმეორებთ, მინამ ამას დაგვმართებდეს, ავტორმა ჯერ უნდა იკისროს, რომ მის მიერ ქებულ დიდებული როდნიკ-ი ობშეჩელოვეჩესკოი მუსლი, ის პოტოკ-ი სვეტა და ზნანიას მისთვის ცარიელი ფრაზაა, მისთვის არ არსებობს. აკი ვამბობთ, ამ „ერის სიბერის“ გამო ავტორს კიდევ ხელმოსაჭიდებელი ხავსი აქვს თავის გადასარჩენად; საქმე მეორე წინადადებაა:

„დაიცალა (ქართველი ერი) ღონისაგან (?), თუ ჯერ დღეს-აქამომდე არ დაუწყია სრული ინტენსიური ცხოვრება და შეუნახავს თავისი ძალ-ღონე მერმისისათვისაო“ - (Износил свои силы, или-же он до сих пор не начинал еще жить полною интенсивною жизнью и сберег свои силы для будущего?).

აბა, ერთი გვითხარით, ეს „сберег свои силы для будущего“ რა ჭკუაში მოსასვლელი საკითხია? ყველა-ყველა და ამისთანა საკითხს-კი არ მოველოდით არავისაგან. ვინც ამისთანა საკითხს იძლევა და ამ-რიგად, იმას ორი რამ უნდა რწმენად მიღებული ჰქონდეს, ერთი მეორეზედ უფრო საოცარი, უფრო საკვირველი, რომ სხვა არა ვსთქვათ რა; ერთი ისა, რომ „სრული ინტენსიური ცხოვრება“ ღონისაგან სცლის ერსა, ესე იგი ასუსტებს, აუძღურებს, და მეორე — არა-ინტენსიური ცხოვრება-კი ანახვინებს ღონეს მერმისისათვის. დააკვირდით ზემო მოყვანილს სიტყვებს ავტორისას და დაინახავთ, რომ, თუ ამ სიტყვებში რაიმე ლოლიკაა, მისი საკითხი სწორედ ამ ორგვარ რწმენისაგან მომდინარეობს. სხვა სათავე არა აქვს მის საკითხსა. გაგონილა ეს სადმე და ვისგანმე? მაშ რაღაზედ იხოცვენ თავს ევროპიელნი „სრულის ინტენსიურ ცხოვრებისათვის“, თუ იგი ღონეს არა ჰმატებს და ღონისაგან სცლის! სულელები!.. მოსულიყვნენ და ჩვენგან ჭკუა ესწავლათ!.. ის არა სჯობია — ჩვენ, ქართველებს,

მოგვბაძონ[2], ინტენსიურ ცხოვრებას ჩვენსავით თავი არიდონ და ამით ღონე შეინახონ მერმისისათვის. აი, ესეც თქვენი ახალი ამბავი! მოდით და ამას იქით ინატრეთ „სრული ინტენსიური“ ცხოვრება!.. დღეს-აქამომდე გვეგონა, რომ ხსნა ერისა სწორედ მაგ ინტენსიურ ცხოვრებაშია და, თურმე ნუ იტყვით, დასარჩობი ფონი-კი სწორედ ეგ ინტენსიური ცხოვრება ყოფილა. ღონისაგან არდაცლა, ღონის შერჩენა ხომ ბედნიერებაა და, მამასადამე, ბედნიერი ერი ისა ყოფილა, ვინც ამ ინტენსიურ ცხოვრების მაცდურებას არ აჰყოლია, მისგან არ გაბრიყვებულა და ღონე შეუნახავს მერმისისათვის. ამაზე ბედნიერი უფრო დათვები და მგლები უნდა იყვნენ, რადგანაც ამათ გუშინდელი დღეც არ ახსოვთ და, მამასადამე, ადამიანზედ უფრო მეტი ღონე შეუნახავთ მერმისისათვის. გაგონილა ასეთი სასაცილობა! გაგონილა ასეთი მოთხრა და გაბიაბრუება ისტორიისა! ჰოი, поток-ო света и знания, ჰოი родник-ო общечеловеческой мысли! „რაზედ გაცუდდნენ ძალნი თქვენნი მომჯადოებნი“?!

„ინტენსიური ცხოვრება“ ერთსა და იმავე დროს სათავეც არის და შედეგიც კულტურისა, რომელიც ათასის წლობით შენებულა, აგებულა, მართალია კაცობრიობის დაულალავ და დაუძინებელ ჯავით, გარჯითა და მხნეობით, მაგრამ იმისთვის კი არა, რომ ღონისაგან დაიცალოს, არამედ იმისთვის, რომ უფრო გაღონიერდეს, გაძლიერდეს, გამოფოლადდეს, გამოჯიქდეს არსებობისათვის საჭიდაოდ. ამიტომაც კულტურა და მასთან განუყოფელი ინტენსიური ცხოვრება კაცობრიობის ღონისა და სიმკვიდრის დედაბოძია, ქვაკუთხედი. იგია თითონ დაუშრობელი სათავე ღონისა, იგი ღონის-ღონეა ერისა, თუ ასე ითქმის, — იგი ფარია და ხმალი არსებობისათვის ჭიდილში. თუ კულტურა, ინტენსიური ცხოვრება ერს არ აღონიერებს, არ აძლიერებს და, პირიქით, ღონისაგან სცლის, ვილა ოხერი იქნება ინატროს და თავი გამოიდოს კულტურულ, ინტენსიურ ცხოვრებისათვის.

ღონე შეინახება მერმისისათვისაო, გვანუგემებს ავტორი. კაი ნუგეშია, კაცმა პური აღარა სჭამოს, რომ კბილები არ გაუცვდეს და მერმისისათვის შეინახოს. რა ოხრობისათვის-დაა საჭირო, რიდას მაქნისია ის შენახული ღონე, თუ არ იმავე ინტენსიურ ცხოვრებისათვის. თუ ესეა, ან თითონ ინტენსიური ცხოვრება რის მაქნისია, თუ ღონისაგან სცლის ერსა, ასუსტებს, აუძლურებს! ეს რა ბაბილონის გოდოლია, არ გვესმის, და იქნება ავტორმა შემდეგს წერილებში აგვიხსნას.

ეხლა-კი უსაბუთოდ ჰკილავს ავტორი ჩვენებურ ინტელიგენციას 54 გვერდზედ, რომ ტყუილად აზნევს აქ (საქართველოში) მზე თავის ბრწყინვალე და სიცოცხლის სასიხარულო სხივებსაო. იგი თითქო არც ათბობს, არც ანათებს და მარტო თვალს ახამხამებსო. რათ არის ესე, ჰკითხულობს გულშემატკივარი ავტორი: კაცს აქ სული რათ უგუბდება და რატომ ნათელი არა ნათობსო. ბევრიაო ამისი მიზეზი და უპირველესი, თავი-და-თავი ის არისო, რომ აქაურ ინტელიგენციას თავი შეუკეტნია, „потеряв связь с могучим и глубоким родником общечеловеческой мысли“.

ჩვენ გვეგონია, რომ ავტორი არ უნდა უწყრებოდეს ჩვენებურს ინტელიგენციას ამისათვის, თუ თავისი დედააზრი, თავისი მოძღვრება „ღონის შენახვაზედ“ მართლა სწამს. ავტორს, წყრომის

მაგიერ, უნდა გახარებოდა, რომ ჩვენებური ინტელიგენცია მისის რეცეპტით იქცევა ამ შემთხვევაში: ღონეს ინახავს მერმისისათვის და ამიტომაც თავი შეუკეტნია, რომ კაცობრიობის „ინტენსიურმა აზროვნებამ“ ღონე არ შემოახარჯვინოს.

აი, სადამდე მიჰყავს კაცი უთავბოლო ფრაზებსა. ის თავი-და-თავი საგანი, რომლის გამოსარკვევადაც აუღია ავტორს კალამი ხელში და რომელიც გამოთქმულია ზემო-მოყვანილ რუსულ ციტატაში, აშკარად გვეუბნება, რა განძის პატრონი ყოფილა ჩვენი ავტორი. მას სწამებია ჯერ ისა, რომ ერის ცხოვრებაში სიბერეს თავისი ადგილი აქვს; მეორე ისა, რომ „ინტენსიური ცხოვრება“ ერისა ღონის გამომცლელია და, მაშასადამე, დამაუძღურებელი; მესამე ისა, რომ რომელს ერსაც ინტენსიური ცხოვრება არა ჰქონია, ჰკვა უხმარია და ღონე შეუნახავს მერმისისათვის და, მაშასადამე, წინ უნდა იყოს იმ ერზედ, რომელიც მისცემია ინტენსიურ ცხოვრებას და ამაობაში ღონისაგან იცლება. ესეც გამოვიდა სლავიანოფილების მოძღვრება, მერე მარტო იგი ნაწილი ამ მოძღვრებისა, რომელიც დიდისა და პატარისაგან სასაცილოდ აგდებულა.

ამას გვეუბნება კაცი, რომელიც ჰკიცხავს ჩვენებურ ინტელიგენციას, თავი შეგიკეტნიათ და არ ეწაფებით კაცობრიობის აზრთა ყოვლად-შემძლებელ წყაროსაო! უმეცრებას ის კაცი უკიჟინებს სხვას, რომელსაც „სრული ინტენსიური ცხოვრება“ ერის ღონისაგან დამცლელი ჰგონია და არა-ინტენსიური ცხოვრება კი — ღონის შემნახველი.

ეხლა, აბა ნახეთ, სხვა ადგილას იგივე ავტორი იმავე ინტენსიურ ცხოვრებას რა ფრაზებით, რა ბუკითა და ნაღარით აქებ-ადიდებს: „всесильная современность, могучий и глубокий родник общечеловеческой мысли, свободный и широколюющийся поток света и знания, общечеловеческая сокровищница слова и мысли“ და სხვანი და სხვანი. ახლა ერთი ჰკითხეთ ავტორს, საიდან არის ყოველივე ეს, თუ არ „ინტენსიურ ცხოვრებისაგან“. რამ შეჰქმნა ეს ყოვლად-შემძლებელი ეხლანდელობა, ეს ღონიერი და ღრმა წყარო კაცობრიობის აზროვნებისა, ეს თავისუფალი და განივრად მომდინარე ნიაღვარი ნათლისა და ცოდნისა, ეს კაცობრიობის საღარო სიტყვისა და აზრისა, თუ არ „ინტენსიურმა ცხოვრებამ“?

ნუთუ ყოველივე ეს ერთად და თვითოეული ცალკე უტყუარი ნიშანი და მაგალითი არ არის „სრულის ინტენსიურის ცხოვრებისა“? თუ ესეა, ამის მთქმელს განაღა შეეძლო ბოლოს ეს ეკითხნა:

„Грузинский народ стар (?) и износил свои силы (?), или он до сих пор не начинал еще жить полную интенсивною (?) жизнью и сберег свои силы для будущего (?)“.

ორში ერთი: ინტენსიური ცხოვრება ან ღონეა, ან ღონისაგან დამცლელი. რომელი ერთი დაფუჯეროთ ავტორსა. აქ ბევრი ლაპარაკი საჭირო არ არის. ან ზემოხსენებული ქება-დიდება ცუდ-უბრალო ფრაზებია მტვერის ასაყენებლად, ან ეს უკანასკნელი ლათაიად მოყვანილია. თუ ერთიცა და მეორეც მართლა ცარიელი ფრაზები არ არის და აზრი რამა აქვთ, ძნელად დასაჯერია, რომ ერთისა და იმავე კაცისაგან იყოს ნათქვამი.

ეხლა ჩვენ ხომ ვიცით, რა ღრმა აზრი და საგანი ჰქონია ავტორს, როცა თავისი წერილებისათვის ხელი მიუყვია. საგანი, როგორც ჰხედავთ, ურიგო არ არის, რადგანაც აქედამ ერთი კარგი რჩევა გამოდის: ვერიდნეთ ინტენსიურს ცხოვრებას ერთი ათასიოდ წელიწადი კიდევ და ამით ღონე შეგვენახება უფრო შორეულ მერმისისათვის. და თუ ეს ღონის შენახვა კარგია, ჩვენს შემდეგთაც ვუანდერძოთ, ესევე ჰკუა იხმარონ, იმათაც ზურგი შეაქციონ ინტენსიურ ცხოვრებას და ამით ღონე შეინახონ მერმისისათვის და ეგრე ერთი შთამომავლობა მეორეს მიჰყვეს ქვეყნის დასასრულამდე. ახლა დაიჟინებთ და იკითხავთ, — ეგ ღონე რაღა ეშმაკად უნდა ერსა, თუ ყოველთვის ზანდუკში შენახული ექნებაო? ამისი კი რა მოგახსენოთ. ხოლო ეხლა კი ადვილად გასაგებია, ველურნი ერნი რათ უფრთხიან, როგორც ჭირს, ინტენსიურს ცხოვრებას? თურმე ნუ იტყვით, არ იხარჯებიან და ღონეს ინახავენ მერმისისათვის. მეტი ჰკუა-ღა გინდათ! რომ სწორედ ამ ჰკუაზედ გვივლია ჩვენც, ამას ავტორი სცდილობს თავის წერილებში დაამტკიცოს. ეს ახალი მეცნიერება დღეს-აქამომდე არავინ იცოდა და მადლობა ღმერთს, „Северный Вестник“-მა ქვეყანას შეატყობინა, ჩვენის ავტორის შემწეობით. რა თქმა უნდა, ინგლისი, საფრანგეთი, გერმანია და ერთობ მთელი ევროპა თავს დაანებებს ინტენსიურ ცხოვრებას და ღონეს შეინახავს მერმისისათვის ჩვენებურადა, ქართველურადა. მაგრამ ვაი თუ გვიანდა იყოს ევროპისათვის ეს ახლად ნაპოვნი წამალი „ღონის შენახვისა“.

ყოველივე ესეც საკმაო საბუთს გვაძლევს ამაზედ გაგვეთავებინა ჩვენი საუბარი. ვინც ისტორიაში იმას ეძებს, - აცა, ვინ არ მიეცა ინტენსიურს ცხოვრებას და ამით ღონე შეინახა მერმისისათვისაო, იმასთან ლაპარაკი მეტია. მაგრამ ჩვენ მაინც ამით არ ვათავებთ ჩვენს საუბარსა, იმიტომ რომ ერთს ადგილას (53 გვერდზედ) ავტორი ამბობს, მე იმისთანა მხარეს ქართველთა ცხოვრებისას უნდა შევებოო, რომელსაც ჯერ არავინ შეჰხებია ქართულს ლიტერატურაში და ამაში პირველობა მე შემხვდაო. მოდით და წყურვილი ნუ აგეშლებათ, ბოლომდე მიჰყვეთ ავტორსა.

შემდეგში გავსინჯავთ, რა გზით, რა „ინტენსიურ ცოდნით“, ერთის სიტყვით — რა საგზლით უვლია ავტორს თავის ძირეულ და თავ-და-თავ საგნამდე მისაღწევად და რა საკვირველებანი აღმოუჩენია გზა-და-გზა მსოფლიო ისტორიისათვის საზოგადოდ და ჩვენისათვის ცალკე.

წერილი მეორე

ჩვენა ვნახეთ, რომ ავტორმა „Письма о Грузии“-სამ თავ-და-თავ საგნად წინ დაიყენა — შეგვატყობინოს, — „დაბერდა საქართველოს ერი და დაიცალა ღონისაგან, თუ ჯერ-აქამომდე არ დაუწყია სრული ინტენსიური ცხოვრება და თავისი ძალ-ღონე შეუნახავს მერმისისათვის“. რა პასუხს მისცემს ავტორი ამ საკითხს, ამაზედ ბოლოს ვიტყვით. ჯერ მოვიკვლიოთ — რა სამცნო მეთოდით მიჰმართა თავის ახირებულ საგნის გამორკვევასა.

თითონ ავტორი ამაზედ არას ამბობს პირდაპირ. არც საჭირო იყო; თვითონ წერილები ავტორისა ამ შემთხვევისათვის „მოდი მნახეა“. თუნდ ეგეც არ იყოს, რაკი ავტორი უკიჟინებს ჩვენს ლიტერატურას, არ იცის — რა არის „შედარებითი მეთოდი კვლევისა“-ო (сравнительный метод) და კრიტიკით არ შეჰხებია საქართველოს ისტორიასაო, — უნდა ვიგულისხმოთ, რომ თითონ ამისი მოკიჟინე ავტორი ამ მეთოდს და ამ კრიტიკას იხმარებს.

ძალიანა ვწუხვართ, რომ კარგა ხანს თავი უნდა დავანებოთ ავტორსა და შევუდგეთ იმის ახსნას, თუ რის მომასწავებელია „შედარებითი მეთოდი“ და რასა ნიშნავს. ეს საჭიროა იმისათვის, რომ გავიგოთ, — რის არ-ცოდნა უკიჟინებია ავტორს ჩვენის ლიტერატურისათვის. ესე იგი, რა მოუთხოვნია ჩვენგან, რომ იგივე მოვსთხოვოთ თითონ მას, რადგანაც — როგორც ეტყობა — იგი ამ მეთოდისათვის თავგამოდებულია და თავგადადებული. რა თქმა უნდა, ვრცლად ამის ახსნას ვერ გამოვუდგებით, რადგანაც ამისათვის არც დროა და არც ადგილი პატარა გაზეთში. ამის ახსნას ჯონ სტუარტ მილლმა რამდენიმე დაბეჭდილი თაბახი მოანდომა თავის სახელოვან თხზულებაში, რომელსაც „სისტემა ლოდიკისა“ ჰქვია.

ამ ჟამად ჩვენთვის საკმაოა მარტო თავი-და-თავი ძარღვი გავუგოთ ამ მეთოდსა, ისიც იმ საგნების მიხედვით, რომელნიც ერთად კრებულად შეადგენენ ისტორიას მთელის მისის ვრცელის მნიშვნელობითა. რა თქმა უნდა, აქაც ისე ვერ გადავურჩებით, რომ სიტყვა არ გაგვიგრძელდეს. თითონ საგანია იმისთანა რთული და მრავალ ფესვ-შტოიანი, თუმცა ჩვენი სურვილი კია, რომ მარტო დედაძარღვს მეთოდისას მივაგნოთ, და სხვას ყოველს, მის მეტ-ნაკლებობას და გარემოცულობას, გზა ავუქციოთ.

ჩვენ წინათვე ბოდიშს ვიხდით ჯერ ჩვენის პირდაპირის საგნიდამ გადახვევისათვის და მერე იმისათვის, რომ აქ იძულებულნი ვიქნებით ბევრი იმისთანა სიტყვები — ქართული თუ უცხო — ვიხმაროთ, რომელთაც ჯერ ადგილი არ დაუჭერიათ ჩვენს ენაში. ტერმინების უქონლობა ამ შემთხვევაში მეტის მეტად აბრკოლებს კაცსა და, იმის გარდა, რომ აძნელებს გაგებას ნათქვამისას, სიტყვასაც ძალაუნებურად აგრძელებს, თითონ ენასაც აჭრელებს, ამძიმებს. ეს აჭრელება და დამძიმება არ უხდება არც წერასა, არც ლაპარაკსა და ამიტომაც, როგორც საკითხავად, ისეც სასმენლად, მოსაწყენია. ჩვენი ნუგეში ამ შემთხვევაში ის არის, რომ ვინც სიტყვაში აზრს ეძებს და არა მარტო გართობასა და სიამოვნებას, ის არ შეუშინდება ამ მოწყენასა და გაირჯება ძალაუნებური სიმძიმე ენისა აიტანოს აზრის გაგების სურვილით.

არის იმისთანა სფერა საცოდნელისა, თუ საცნაურისა, სადაც მჭრელი და გამომძიებელი გონება ადამიანისა თავგამოდებული იბრძვის — შეიტყოს სურვილი, გაიგოს, აიხსნას უტყუარად და შეუცდომლად, მაგრამ ამისათვის ვერავითარს გარეგანს საბუთს ვერ ჰპოულობს დასაბჯენად და ფეხის მოსაკიდებლად. ამისთანა სფერა საცოდნელისა, თუ საცნაურისა, ყველა მეცნიერებაში არის და, სხვათა შორის, ისტორიაშიაც. ისტორიაში ეგ სფერა პირველყოფილი, პირველდაწყებითი მდგომარეობა თვითოეულის ერისა და აქედამ მთელის კაცობრიობისაც. ეს მდგომარეობა იმ ხანას ეკუთვნის, რომელსაც ისტორიის

წინადყოფილს დროს ეძახიან, ესე იგი იმ დროს, რომლის ხსოვნა არა აქვს ისტორიასა და მოუსვენარი, ცოდნის ხარბი გონება ადამიანისა კი სცდილობს, რაც ისტორიას არ დაუხსომებია, იგი თითონ გვიამბობს, გვაცოდინოს. საიდან და როგორაო? — იკითხვენ. მართლა-და საიდან და როგორ, მაშინ როდესაც არავითარი პირდაპირი მთხრობელი, არავითარი წერილობითი მოწმობა არ არსებობს?

პროგრესიო, — ამბობს ფილოსოფოსი ბეკონი, — არის გაუთავებელი შორს გადგმა არ-შესაძლებელის საზღვრებისაო. მართლაც არის: ვის ეგონა, რომ შესაძლებელია უშველებელ მანძილზედ კაცი კაცს გამოელაპარაკოს თვალის დახამხამების უმალ? ვის ეგონა, რომ შესაძლოა ორთქლმა სახლების ოდენა ვაგონები გააქან-გამოაქანოს გაჭენებულ ცხენზედ უფრო სწრაფად? დღეს ყველა ეს არის და, ამ სახით, საზღვარი არ-შესაძლებელისა ამაების შესახებ, წინად ახლო მდგარი, დღეს შორს გადადგმულია, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, საზღვარმა შესაძლებელისამ ადგილი გადაინაცვლა და შორს გაიწია.

ესევე არ-შესაძლებელი შესძლო ადამიანის გონებამ, როცა შეუდგა იმის გამოძიებას და გაგებას, თუ რა მდგომარეობაში იყო კაცობრიობა საზოგადოდ, ან თვითოეული ერი ცალკე — იმ დროს, რომელიც ისტორიას არ დაუხსომებია, ან თვალი არ შეუხსწვრია. აქ ის მდგომარეობა იგულისხმება, რასაც „ცივილიზაციას“ ეძახიან. ცივილიზაცია, ანუ წარმატებულობა ადამიანისა მიზეზი-კი არ არის, არამედ შედეგია ყოველ იმ ძალ-ღონისა, რომელნიც ერთად კრებულად მოქმედობენ კაცობრიობაში საზოგადოდ და თვითოეულ ერში ცალკე. ამგვარს ძალ-ღონეს სოციალურ ძალ-ღონეს ეძახიან. ცოდნა, გონებრივი და ზნეობრივი აღმატებულობა, მრეწველობის სიმდიდრის მეტნაკლებობა, რწმუნება იმ საგნების მიმართ, რომელიც ადამიანისათვის უდიდესად მისაჩნევია, მმართველობა, წეს-წყობილება ოჯახებური, საზოგადოებური, სამოქალაქო, კანონები, ჩვეულებანი, ზნე-ხასიათი და სხვა ამისთანა სულ ერთად და ერთს დროს მომქმედნი, ჰქმნიან იმას, რასაც რომელისამე დროის მდგომარეობას ერისას, თუ კაცობრიობისას, ეძახიან, ანუ ცივილიზაციას თავისის მეტ-ნაკლებობით.

ყოველივე ეს, თუ ისტორიის წინად-ყოფილ დროს ავიღებთ, ცხრა კლიტით დაკეტილი სალაროა და გასაღები ზღვაშია გადაგდებული. ადამიანის გონებამ მაინც იპოვა ეს გასაღები და ამ სალაროს კარი გაგვიღო ცოტად თუ ბევრად.

ეს გასაღები ზოგში იგი ამბებია, რაც ადამიანს დაუხსომებია ზღაპრულად. ეს ზღაპარ-ნარევი ამბები, თქმულობანი, რა თქმა უნდა მოწმად და საბუთად მოსატანნი არ არიან რომელისამე ყოფილის საქმისა. ამ მხრით იგინი ძალიან ცოტად დასაჯერნი და სანდონი არიან, მაგრამ ხშირად ამისთანა ამბებში ვპოულობთ ბევრს მართალს აღწერას ზნე-ჩვეულებისას. სასაფლაონი და სამარხი ნაშთნი აკლდამებსა და კუბოებში ძველის-ძველის დროებისანი — ესენიც მეცნიერებამ გამოიყენა იმ ცხრა კლიტით დაკეტილის გასაღებად. თითონ ენა ადამიანისა, მისი სიტყვიერება, მთელი ხელთუქმნელი ისტორიაა ერისა ცალკე და კაცობრიობისა საზოგადოდ. ეთნოლოგიური აღწერა კაცთა ნათესავისა, ყოველის ცალკე

თესლისა მთელს დედამიწის ზურგზედ, ბევრს რასმე მოგვითხრობს მასზედ, თუ ვინ და რა საიღამ წამოსულა, როგორ უვლია და სადამდე მისულა.

რამოდენადაც ზედმიწევნით გამოვიკვლევთ ენას, მითოლოგიას, ზნე-ჩვეულებას, სარწმუნოებას, არქეოლოგიურსა და ეთნოლოგიურს ნაშთსა და კვალსა, იმოდენად ძლიერ ვრწმუნდებით, რომ აზრი დღევანდელის ველურის კაცისა იმ მდგომარეობაშია, როგორც პირველდაწყებითი სადღე შემდეგისა. ამავე დროს დავინახავთ, რომ განათლებულის კაცის ჭკუას დღესაც საკმაოდ აჩნევია კვალი, ნიშანი იმ წინანდელის მდგომარეობისა, რომლის მიხედვით ველური კაცი წარმოადგენს სულ უმცირესს და განათლებული კაცი — სულ უდიდესს პროგრესსა.

ყოველ ამაებში — ენა, როგორც გასაღები დაკეტილისა, ყველაზედ უფრო შემძლებელია და ყველაზედ სანდო მოწამეა ცივილიზაციის ისტორიისათვის, რადგანაც უფროს-ერთს შემთხვევაში ერთობა ენისა მოასწავებს ერთობას კულტურისას. მაგალითებრ, გამოცნობილია, რომ რამდენადაც ბევრია საერთო სახელები ენაში და ახლოა ერთმანეთზედ მათი მნიშვნელობა, იმოდენად შესაძლოა გამოვარკვიოთ ცოდნა ეპოქისა. ენის მკვლევარი მეცნიერება — ფილოლოგიაა და ამიტომაც მართალს ამბობენ, რომ ფილოლოგია და ისტორია მხარ-და-მხარ დადიან, ერთმანეთს ჰშველიან, რადგანაც ცხოვრება ერისა გადამლილია, გამომზევებულია მის ენაში, რომელიც უტყუარი სარკვეა ყოველის მისის თავგადასავალისა და ყოფაცხოვრების ცვალებადობისაო.

აქედამა სჩანს, ენის გამოკვლევა რა დიდი ღონეა ადამიანის გონებისათვის და ფილოლოგია, როგორც ენის მკვლევარი მეცნიერება, რა სამსახურს უწევს ისტორიასა მის წინადროთა აღსადგენად და საცნობელად. ეს ღონე გამოიჩინა ფილოლოგიამ უფრო მაშინ, როცა ადამიანის გონებამ მიაგნო ერთსგვარს გზას კვლევისას, რომელსაც „შედარებითი მეთოდი“ — ჰქვია. ამ მეთოდმა, სიფრთხილითა და ცოდნით ხმარებულმა, ისეთი უტყუარობა, ისეთი ზედმიწევნილობა აღმოიჩინა, ისეთი სახელი დაიგდო, რომ არ არის მეცნიერება, რომელიც, საცა საჭიროა, ამ მეთოდს არა ხმარობდეს. ამ მეთოდით ბევრს წყვიდადსა და ბნელს ნათელი მოეფინა, ბევრი დაფარული გამომზევდა. ამიტომაც ამბობს ერთი მეცნიერი[1], რომ „შედარებითი მეთოდი ერთი უდიდესი ძლევამოსილობაა გონებითად ჩვენის საუკუნისაო“. მისის სიტყვით, ამ მეთოდმა იმისთანა გზა გაგვიჭრა, რომლის შემწეობითაც დღეს შესაძლოა მთლად და უეჭვოდ დავრწმუნდეთ იქ, საცა უწინ მარტო ამოცანებით და ეჭვით ლაპარაკი იყო. ამ მეთოდმა მოგვცაო, ამბობს იგი, ღონე და სახსარი შინაგანის საბუთებით დავამტკიცოთ უფრო ცხადად და უტყუარად ის, რასაც გარეგანი საბუთები არა აქვსო.

პირველი, რომელმაც ეს მეთოდი იშვილა, ფრიმანის სიტყვით, არის ფილოლოგია, და მას აქეთ ფილოლოგია, ანუ უკეთ ვსთქვათ — შედარებითი ფილოლოგია, ისეთს მაგარს საფუძველს დაებჯინა, რომ ვერა ძალი ვეღარ შეარყევსო. თუმცა იმ ხანისა, რომელსაც შედარებითმა ფილოლოგიამ თავისი ნესტარი გაუბნია, არავითარი წერილობითი მოწმობა არ დარჩენილა, არავითარი პირდაპირი გეში, მაგრამ, ამბობს იგივე ფრიმანი, საბუთები

შედარებითი ფილოლოგიისა უფრო საიმედო არიან, ვიდრე ბევრი რამ იგი, რასაც იძლევა წერილობითი ნაშთი ისტორიისაო. ამ გზით ჩვენ იმისთანა ამბებს ვცნობულობთო, რომელთა შესახებ შეუძლებელია გარეგანი საბუთი, მაგრამ შინაგანი საბუთი-კი, რაკი ერთხელ ნაპოვნია და დადგენილი, შეურყეველია და ყოველს ეჭვს უკარგავს ადამიანსაო.

ეს ჩვენი ნათქვამი თუმცა გვეუბნება, რის მომასწავებელია და რა ღირსებისაა შედარებითი მეთოდი, მაგრამ ჯერ კიდევ საკმაოდ არა ხსნის, თითონ მეთოდი რაში მდგომარეობს. თუ აქ, ვიდრე ამას ავხსნიდით, უფრო შედარებითი ფილოლოგია ვახსენეთ, მარტო იმისთვის, რომ თვით მეთოდის ახსნა გავიადვილოთ, იმიტომ რომ სხვა სამეცნიერო სფერაში ეს მეთოდი ისე საკუთრად, მარტივად და შეურყეველად დასანახი არ არის, როგორც ფილოლოგიაში.

თითონ სიტყვა „შედარება“, ცოტად თუ ბევრად გვამცნევს — რა უნდა ვიგულისხმოთ, როცა ვამბობთ „შედარებითი მეთოდი“. შედარება იმ მოქმედებას გონებისას ჰქვია, როცა ორს ანუ რამდენსამე საგანს ერთმანეთს წაუყენებს, დაუპირისპირებს, რომ აღმოჩნდეს, რაში აქვთ მსგავსება, ერთნაირობა, და რაში სხვაობა და სხვანაირობა. შედარების საგნად შესაძლოა რამდენიმე სხვადასხვანაირი შემთხვევაც იყოს ერთისა და იმავე მოვლენისა, ხოლო იმისთანა შემთხვევანი-კი, რომელშიაც გამოსაძიებელი მოვლენა თავს იჩენს ასე თუ ისე.

სწორედ რომ ვთქვათ, სიტყვა „შედარება“ სრულიად არ უხდება, სრულიად არ შეეფერება იმ-გვარს კვლევას საგნისას, რომელსაც ამ სიტყვით ჰხატავს მეცნიერება ყველა ენებში. ეს-გვარი კვლევა — შედარება კი არ არის, სწორედ ის არის, რომ კაცი კვალში ჩაუდგეს რომელსამე საგანს, ანუ მოვლენას, რომ ან სათავიდან ბოლომდე ჩამოჰყვეს, თუ სათავე ვიცით და ბოლო არა, და ან ბოლოდან სათავემდე აჰყვეს, თუ ბოლო ვიცით და სათავე არა, და ამისათვის კიბედ გაიხადოს ყოველივე შემთხვევა, ყოველივე დრო, ყოველივე ადგილი, სადაც კი ან საგანს, ან მოვლენას თავი გამოუჩენია. ვსთქვათ, შეგვხვდა ქართული ბავშური სიტყვა „აჩუა“. საიდან არის ეს სიტყვა, რის მომასწავებელია და ნიშნავს იმას თუ არა — რასაც ბავში ამ სიტყვით ასახელებს? ჩვენს ენაში ამ სიტყვის ასახსნელს ვერაფერს ვიპოვნით. თუ კვალში ჩავუდგებით და სხვა ენებს ამ განზრახვით მოვჩხრეკთ, დავინახავთ, რომ სანსკრიტულად *acva*, ზენდურად *ასპა*, ლათინურად *eguus*, ირლანდიურად *ech*, ლიტოვურად *aszwa* — ცხენსა[ნიშნავს და ყველგან ისმის ცხადად და ნათლად ჩვენებური „აჩუა“. ცხადი არ არის ეხლა, რის ნაშთია და საიდან წარმომავალია ეს სიტყვა „აჩუა“, რომელსაც დღეს ჩვენში მარტო ბავში ჰხმარობს, ან ბავშვისათვის ვხმარობთ ცხენის მაგიერ?

რა თქმა უნდა, ეს ამბავი, ასე ცალკედ, ასე ობლად და მარტოდ აღებული, იმოდენად არა არის რა, რომ კაცმა მისდა მიხედვით რაიმე გადაწყვეტილი აზრი შეადგინოს ან ერთა შთამომავლობასა და ნათესაობაზე, ან რაიმე მახლობელობაზე. ხოლო ყოველივე ამისთანა ამბავი, ცალკე თუ სხვებთან ერთად, ისტორიის მკვლევარისათვის ანგარიშგასაწევია იმოდენად, რამოდენადაც იგი ანიშნებს ზედგავლენას, დამოკიდებულებას ერთმანეთზე სხვადასხვა ერებისას, რომელნიც, რაკი ამისთანა საბუთია, უეჭველია, ერთმანეთს ოდესღაც

შეჭხვედრიან ისტორიის გზაზედა ისე თუ ასე. ფრიმანი უფრო დიდს ავალას აძლევს ამისთანა ამბავსა, თუმცა ზოგიერთნი ამაში უცილობელად ბევრს არას უთმობენ ამ მეცნიერს.

ფრიმანს მოჰყავს, მაგალითად, სიტყვა mill, molare, რუსული молотъ, და ამბობს, რომ ერთგვარ ენების ჯგუფში ყველგან ეს თავდაპირველი ძირი სიტყვისა ისმის, ზოგან უცვლელად და ზოგან ცვლილებით, იმ მოქმედების აღსანიშნავად, რომელსაც „ფქვა“ ჰქვია. აქედამ წარმომდგარია თვით წისქვილის სახელიცაო ამ სხვადასხვა, ერთმანეთზე იმოდენად დაშორებულ ენებში, რომ ერთის მიერ მეორისაგან შემოღება რისამე საზოგადოდ და სიტყვისა ცალკედ ყოვლად შეუძლებელია ისტორიულის საბუთით კაცმა წარმოიდგინოსო. ნუთუ ეს ამბავი შემთხვევას უნდა მიეწეროს და არა იმას, რომ ეს სხვადასხვა ენები ოდესღაც ერთი და იგივე ენა ყოფილაო. შეიძლება რომელმამე ცალკე ერმა ცალკე თავისგანით მოიგონოს ხელობა ფქვისა, მაგრამ რომ ამ მოქმედებას ერთი და იგივე სახელი დაარქვას ერთმანეთზედ დამოუკიდებლად — ეს კი ყოვლად შეუძლებელიაო. თუ ესეა, როცა სახეში გვაქვს მარტო ერთი ცალკე სიტყვა, რაღა ითქმის მაშინ, როცა ამისთანა მსგავსებით სხვა ბევრი სიტყვაც აღმოჩნდება სხვადასხვა, ერთმანეთზედ დაშორებულ ენებშიო. როცა ამისთანა საბუთები წინ გვედება, შეუძლებელია კაცმა ის დასკვნა არ გამოიყვანოს, რომ ყველა ამ-გვარად შედარებული ენები ოდესღაც ერთი და იგივე ყოფილა და ერნი, რომელნიც ამ ენებს ლაპარაკობენ, ერთისა და იმავე შთამომავლობისააო, ხოლო განაწილებულან და გაყრილან მას შემდეგ, როცა უკვე ერთობაში მიულწევიათ იმ ცივილიზაციის ხარისხამდე, რომ წისქვილის ხმარება სცოდნიათო, — ამბობს ბოლოს ფრიმანი. აი, როგორ ჰმველის შედარებითი ფილოლოგია ისტორიას.

ან, მაგალითად, ავიღოთ ჩვენი ჩვეულება, რომელიც გვიშლის, რომ მონაკვეთი ფჩხილი, ან თმა არ გადავაგდოთ ცუდ-უბრალოდ, და გვავალებს — უსათუოდ ცეცხლში დავსწვათ, ან მიწაში ჩავფლათ. სად არის ამისი მიზეზი, სათავე? რის მომასწავებელია ეს ჩვეულება? აშკარაა, აქ რაღაც მიზეზს დაუდგენია ეს ჩვეულება, და რა მიზეზს — ეს-კი აღარ დაგვხსომებია. რომ მოვჩხრიკოთ, ყოველს დროს, ყოველს ადგილას, ყოველს შემთხვევაში, საცა-კი დედამიწის ზურგზედ ამ ჩვეულებას თავი უჩენია, ვნახავთ, რომ ეგ ჩვეულება ერთნაირ რწმენისაგან არის წარმომდგარი. უწინ სჯერებიათ, რომ ადამიანის კუთვნილს რასმე, საცმელს, სამოსელს, ნაკვეთს ფჩხილს, თმას და სხვას ამისთანას, განუწყვეტელი კავშირი და დამოკიდებულება აქვს პატრონთან მაშინაც, როცა პატრონი ერთგან არის და მისი კუთვნილი მეორეგან, თუნდა ძალიან შორსაც. ამის საბუთს დღესაც ვხედავთ, როცა ჩვენებურს მკითხავენს აკითხვინებენ ხოლმე, ან ბედს შეაკვრევინებენ და გაახსნევინებენ მარტო იმით, რომ ხელსახოცზედ აკითხვინებენ, ან ხელსახოცს შეალოცვინებენ იმ კაცისას, რომელიც მკითხავზე შორს არის. ამ რწმენის პირდაპირი შედეგი ის არის, რომ რასაც ადამიანის კუთვნილს შეამთხვევთ, ის პატრონსაც შეემთხვევა. რადგანაც ესეა, შესაძლოა პატრონს მონაკვეთისას, მონარჩენისას, ან კუთვნილისას — ჯადო რამ გაუკეთონ, ბედი შეუკრან და ბოროტი შეამთხვიონ. ამის შიშით ყველა თავისას უფრთხილდება, რომ უაღაგო

ალაგას არა დარჩეს-რა, თორემ მავნე სული, ან მტერი ვინმე იპოვნის, მოაჯადოებს და აქედამ ჯადო პატრონს ეწვევა.

ყველგან, საცა კი ეს ჩვეულება ითვალთვალემა, მაგალითებრ — ავსტრალიის, პოლინეზიის, გვინეის ხალხში, — ნახავთ, რომ შიშითა თრთიან დღესაც, ჩვენს კუთვნილს რასმე ჯადო არ გაუკეთონ და იქიდან ჩვენ არ გადმოგვედოსო. რა თქმა უნდა, რომ თუ ეს შიში ასე მოქმედებს მაშინ, როცა ლაპარაკი იმისთანა კუთვნილებაზეა, რომელიც ადამიანის ნაწილს არ შეადგენს, მაგალითებრ — ხელსახოცი და სხვა ამისთანა, მაშინ რაღა უნდა ითქვას, როცა კუთვნილი მონაკვეთი ნაწილია ადამიანისა, როგორც ფჩხილი და თმა. ძველის-ძველს სპარსებს მთელი წესი და რიგი აქენდათ დანიშნული მონაკვეთის ფჩხილისა და თმის მიწაში დასამარხად, რომ მავნე სულებმა არა შეამთხვიონ რა მათ გამო პატრონსა. შორს რათ წავიდეთ, დღესაც ევროპაში ერიდებიან ფჩხილისა და თმის გადაყრას ამავე შიშით. გერმანიის გლეხი დღესაც თურმე ყმაწვილის დაბადების დღიდან ნათლობამდე სახლიდან არაფერს გააცემინებს, რომ გაცემულს არავინ შეულოცოს და იმის გამო ბავშვს ბედი არ შეეკრას.

ეს მაგალითი, სულ სხვა სფეროს მოვლენიდან ამოღებული, რა თქმა უნდა, შედარებულ ერთა ნათესაობის და ერთობის მომასწავებელი არ არის. იგი მარტო იმას გვაუწყებს, რომ ადამიანის გონებას ყველგან ერთისა და იმავე გზით უვლია თავის წარმატების გზაზედ, ერთნაირს შიშსა და საფრთხეს ერთნაირი წამალი მოჰყოლია და ერთნაირ მიზეზს ერთნაირად გადუხრია, ერთნაირად გაუტაცნია გონება. გარდა ამისა, ეს მაგალითი შუქსა ჰფენს იმ წყვილიადას, რომელიც დღეს გარს ახვევია ჩვენგან მოყვანილს ჩვეულებას, გვშველის აღვადგინოთ ის, ეხლა დავიწყებული, აზრი ჩვეულებისა, რომელიც ოდესღაც ასულდგმარებდა თითონ ჩვეულებას. ამ გზით იგი ხელს უწყობს გაგებას და ახსნას ეხლანდელისას, რომელიც თუმცა შერჩენია ცხოვრებას, მაგრამ არც თავი უჩანს, არც ბოლო, და სასაცილოდ-და ასაგდები გაგვხდომია, მაშინ როდესაც ერთს დროს თავისი შესაწყნარებელი მიზეზი ჰქონია და, მაშასადამე, საპატიო ყოფილა. ისტორია სხვა რაა, თუ არ გამორკვევა, თუ არ ახსნა აწმყოსი წარსულისაგან.

ამკარაა, ამით ვერ ამოვწურეთ მთელი და რთული მნიშვნელობა „შედარებითის მეთოდისა“. ჩვენ შეგვეძლო ამ მეთოდის მაგალითები მოგვეყვანა სხვა მეცნიერებიდამაც, მაგალითებრ — შედარებითის მითოლოგიიდან, შედარებითის პოლიტიკიდან და სხვა ამისთანადამ, რომელნიც ერთად შველიან ისტორიას მის ქვემდებარე საძიებელში, მაგრამ ეს შორს წაგვიყვანდა. ჩვენ ვიმედოვნებთ, რომ რაცა ვსთქვით, ისიც საკმაოა დედამარღვს ამ მეთოდისას კაცმა მიაგნოს. ამაზე მეტი სურვილი არც ჩვენა გვქონია. თუ მართლა ამ წინად თქმულმა ეს დედამარღვი მეთოდისა გვაუწყა, ჩვენ ხელთა გვექნება სასწორი განკითხვისა.

როცა ამ სასწორზედ დავაყენებთ ავტორს „Письма о Грузии“-სას თვითოეულ ცალკე შემთხვევაში, მაშინ გავიგებთ, ეს შედარებითი მეთოდი მის ხელთ, — ამზად გაგონილი, ახალ-მოდური ფრაზაა მტვრისა და ბუქის ასაყენებლად, — თუ მართლა მის მიერ შეთვისებული გზაა კვლევისა. ავტორმა უკიჟინა არ-ცოდნა ამ მეთოდისა ჩვენს

ლიტერატურას. ეს იქნება მართალიც იცოს, ხოლო კაცი, როცა მეორეს უკიჟინებს — შენ ეს საქმე არ იციო და თითონ ჰკიდებს ხელს ისევე, როგორც დაწუნებული კაცი, მაშინ მოკიჟინე ან ცუდ-უბრალო ბაქაა, ან თითონაც არ იცის, რას ამბობს.

წერილი მესამე

ახლა გავსინჯოთ, თავის ურარაო და ფუჭის საგნის გამოსაკვლევად რა წყაროები და მასალები ჰქონია ავტორს „Письма о Грузии“-სას. ესეც საქიროა ვიცოდეთ იმისათვის, რომ შევიტყოთ — რა კბილის ისტორიაა ის მითამ-და ისტორია, რომელსაც მოგვითხრობს ავტორი.

იგი სჩივის, რომ ტფილისში ამისათვის თითქმის არავითარი წყარო და მასალა ვერ ვიპოვეო, ვერც ევროპიული, ვერც რუსულიო, თითონ ქართველებსაც ამის შესახებ არა გაუკეთებიათ რაო. მთელს მათს ეხლანდელს ლიტერატურაში ერთი ნაწერიც არ არის, რომელსაც განეზრახოს კრიტიკულად გარჩევა და გამოკვლევა საქართველოს ისტორიისა და ლიტერატურისაო. თუმცა ხანდისხან პაწია წერილები იბეჭდებოდა შესახებ ამ საგნებისაო, მაგრამ ისეთის მიდგომით არიან დაწერილნი, ან, უკეთ ვსთქვათ, ისეთი უვიცობაა შედარებითის მეთოდისა, რომ არაფრად ღირანო, მასალადაც გამოსადეგნი არ არიანო.

აქვთ ერთი რაღაც მატიანე, „ქართლის ცხოვრება“, და ისიც იმ ყოფაშია, რომ პირველყოფილი სახე არ შერჩენია, რადგანაც მე-XVIII საუკუნეში ვახტანგ VI-ემ გადააკეთებინა რაღაც კომისიას, რომლის ღირსება და ჯეროვანება ამ საქმისათვის ისე არავინ იცისო, როგორც არავინ იცის — რა იქმნენ ის სიგელები და მატიანენი, რომელნიც ამ კომისიას უნდა შეემოწმებინაო. ავტორი სწამებს ამ კომისიას — არ ვიცით კი რა საბუთით, — რომ ტყუილი მეცნიერობა გასწიაო და, მითამ-და შესასწორებლად და შესამოწმებლად — მეტად ხელგაშლით იხმარა სპარსული და სომხური წყაროებით. ამის გამო ჩამოაცალა თვითყოფილი ფერი, რომელიც თანა სდევს ხოლმე ყოველ გულუბრყვილო წერას თანამედროვე კაცისასაო. ეს საქართველოს მატიანე ამ ეხლანდელის სახით მოგვითხრობს უფრო უცხო ერთა ზედმოქმედობას საქართველოზედ, ვიდრე იმას თუ — რა თავისებური და განსაკუთრებული ყოფა-ცხოვრება, მდგომარეობა ჰქონია და გამოუვლია საქართველოს ერსაო.

საიდამ ამოიკითხა ავტორმა ეს ასეთი მკვახე განსაკითხველი ჩვენის მატიანისა და რა საბუთით ამბობს ყოველს ამას, — ავტორი გულში ინახავს, და ამისთანა ქცევას, ასე ალაღ-ბედად ლაპარაკს — იგი კრიტიკით გარჩევას თუ ემახის, ან შედარებითს მეთოდს. სხვაში არ ვიცით და ამ შემთხვევაში — ჩვენი, მის მიერ კიჟინად აგდებული, ლიტერატურა ცოტაოდნად მაგალითს აჩვენებდა — რა არის კრიტიკა და შედარებითი მეთოდი, თუ რომ ავტორი თავის ახირებულს გუნებას არ გაჰყოლოდა და წაეკითხა ბ-ნ ბაქრამის წერილი

„პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიული წყაროები“. დავარწმუნებთ ავტორს, რომ ეს ბ-ნ ბაქრაძის წერილი — თუმცა ქართულის ლიტერატურისაა — არამც თუ მასალად გამოსადეგია, ჭკუის მასწავლებელიც არის ახირებულთათვის.

თითქმის უფროს-ერთი სიტყვა, თითქმის უფროს-ერთი ასო ზემო-მოყვანილ განკითხვისა, რომელიც ეგრე ალალ-ბედობაზე ენაზე მოსდგომია ავტორს „ქართლის ცხოვრების“ შესახებ, თავს არ დაიჭერს, თუ კრიტიკამ ოდნავ მაინც კლანჭი გამოჰკრა, არამც თუ თავიდან ბოლომდე გამოჰშიგნა.

აქ ჩვენი ავტორი, „კრიტიკისა და შედარებითის მეთოდის“ ასეთი ტრფიალი, ყოვლად უკრიტიკოდ, ყოვლად „შეუდარებლად“, სხვის ფეხის ხმას თვალდახუჭული აპყობია, სახელდობრ — პროფესორ პატკანოვისას, უკვე საბუთიანად შენიშნულს ბ-ნ ბაქრაძისაგან მიდგომასა და ტყუილში. ამის მომქმედი კაცი სხვას უკიჟინებს კრიტიკის არ-ხმარებას! მოდი და ნუ ეტყვი: ჯერ დაჯე და მერე სამართალი ისე ჰქმენო.

ამ სახით, ავტორი გვარწმუნებს, რომ თითქმის არავითარი მასალა და წყარო ხელთ არა ჰქონია არც ევროპიული, არც რუსული და არც ქართული. მაშ საიდან-ღა შეგვიდგინა თავისი მითამ-და ისტორია? ისტორია ხომ ალალ-ბედად მოსაგონი და მოსაქსოვი არ არისო, — ამბობს თითონვე ავტორი, და ჩვენ იმას ვაძლევთ მკითხველს, რაც მიგვიღიაო[5]. თუ ამ შემთხვევაში ამნაირი თავის გამართლება ჭკუაში მოსასვლელია, დღეს-აქამომდე არ ვიცოდით. ეს ახალი თეორია გამართლებისა რომ მივუბრუნოთ ავტორს, სასაცილო რამ გამოდის. სჩივის, მასალა და წყარო არა მქონდა-რაო, სჩანს არაფერი მიუღია-რა და, ნურას უკაცრავად, თუ არაფერსვე ვაძლევთო. ჩვენ კი ასე გვგონია, რომ, თუ ჩვენის ისტორიის დასაწერად არაფერი არ მიუღია, რადგანაც ამისათვის თითქმის არც მასალა ჰქონია, არც წყარო, არც უნდა ხელი მიეყო ისტორიის წერისათვის; ლოლიკა საქმისა ამას ითხოვს, რადგანაც „არარაისაგან არ იქმნების არარაიცა“, შექსპირისა არ იყოს ნეტა ძალას ვინ ატანდა, მაგრამ არა: საღერღელი წერისა აშლია და თითქო ამით ჰმართლულობს თავს, რომ არა მიმიღია-რა და არას ვაძლევთო. მერე მკითხველისა რა ბრალია, რომ ავტორს არა მიეღოს-რა, არც ამ მთისა, არც იმ მთისა.

ამისთანა შენიშვნას ცუდ-უბრალოდ გამოკიდებაში, ცუდ-უბრალოდ ახირებაში ნურავინ ჩამოგვართმევს. ჩვენ ბევრგან სხვაგანაც ვნახავთ, რომ ამისთანა თვალ-ხუჭუნა ნახტომები უცაბედად-კი არ მოსდის ავტორს, არამედ მისი მანერაა, მისი თვისებაა, მისი ხასიათია, მისი ზნეა წერისა. კრემჩინსკისებური „составлюсь“ ერთხელ ეპატიება კაცს, ორჯერ, და ყოველ ნაბიჯზედ რომ საამისიტყვოდ გაუხდეს საქმე, ხელ-ჩასაჭიდებელი საბუთია ავტორის ღირსების ასაწონად და იმის გამოსაცნობად, თუ რას უნდა მოველოდეთ ამ ზნის პატრონისაგან.

მართალია, ავტორი გვეუბნება, რომ საცა-კი ხელი მიმიწვდებოდა, ყველგან მოვჩხრიკე და გამოაცა ასეთმა სიღარიბემ მასალისამაო, მაგრამ, თურმე ნუ იტყვი, მასალა ცხვირწინა სდებია, მერე ისეთი მასალა, რომლის გამო ფრიმანი ამბობს, რომ იმისათვის, ვინც იცის

შედარებითი მეთოდის გამოყენება, უფრო საიმედოა, ვიდრე ბევრი რამ იგი, რასაც იძლევა წერილობითი ნაშთი ისტორიისაო. რაღა თქმა უნდაო, ამბობს ავტორი „Письма о Грузии“-სა, ამ საისტორიო მასალების სიღარიბეში გამორკვევა და შესწავლა საქართველოს ერის ეხლანდელ ცხოვრების ფორმებისა დიდს სამსახურს გაუწევს საქართველოს ისტორიასაო, რადგანაც, არა მგონია სხვა იმისთანა ერი, რომლის წარსული ჯერ კიდევაც ასე ცოცხლად იყოს აწმყოში, როგორც ქართველებსა აქეთო. ამ მხრით ქართულს ლიტერატურაში არავინ სცდილა შეჭხებიყო ამ საგანსაო და მე პირველს შემხვდა შევებო ჩემს წერილებშიო. ქება და დიდება!

ცხადია, რომ ავტორს ჰსურვებია ჩვენის ეხლანდელის ცხოვრების ფორმები გამოეძია, და მარტო ეს გვიკვირს — რაღასა სჩივის უმასალობას, უწყარობას, როცა ამისთანა ცოცხალი მასალა და წყარო თვალ-წინა სდებია. ნუთუ აწმყოში ცოცხალი წარსული საკმაო და უკეთესი მასალა არ არის მეისტორიესათვის? სხვა, მართალი მეისტორიე, სიხარულით ფეხზე არ დადგებოდა, რომ ამისთანა სარკე წარსულისა ხელთა ჰქონოდა და ესე ცვირ-წინ, და ჩვენი ავტორი-კი მაინც გაიძახის — მასალების სიღარიბემ გამოცაო. სხვა რაღა მასალა უნდა ამაზედ მდიდარი, როცა წარსული ცოცხალია აწმყოში, როცა, მამასადამე, ცოცხალი მთხრობელი და მოწამე გვყავს? აქ რაღაც უთავბოლო ლაპარაკია ავტორისა, თორემ ჯერ იმის თქმა რა არის, არა ვიპოვე რაო, და მერე იმისა, რომ საქართველოს ერის აწმყოში წარსული ისე ცოცხლად არისო, როგორც, მგონია, არსადაო.

თუ ეს რაღაცნაირი „იყო და არა იყო რა“ არ არის, მაშ, უნდა ვიგულვოთ, რომ ავტორი ან ტყუილადა სჩივის მასალის უქონლობას, ან პირიქით, ხელთა ჰქონია იმისთანა მასალა, რომელიც ყველა სხვა მასალას აღემატება სისრულით, უტყუარობით და ზედმიწევნილობით. რომელი ერთი დავუჯეროთ? ჩვენის ფიქრით, არც ერთი, იმიტომ რომ არც ერთია უეჭველი და არც მეორე და, თუ ავტორი ხან ერთს ამბობს, ხან მეორეს, და ორივე ერთი ჰგონია, — ეგ მისი განსაკუთრებული მანერაა, რომელსაც იმის წერილებში თითქმის ყოველ ნაბიჯზედ ხან ბოლო უჩანს, ხან თავი.

ეხლა ვიცით, — რა საგანი ჰქონია ავტორს, როცა თავის წერილებისათვის ხელი მიუყვია, რა მეთოდს კვლევისას უნდა მოველოდეთ მისგან და რა მასალები ჰქონია. ამის შემდეგ თვით მის შეთხზულს ისტორიას შევუდგებით და ფეხ-და-ფეხ მივყვებით, რომ გავიგოთ — რა ისტორიაა ის მისი ისტორია. ნუ დაგვემდურებით, რომ ასე შორიდამ და გრძლად მოვუარეთ. ჩიტი ბრდღვნად არა ჰღირდა, უკან დევნა მეტი იყოო. მართალია ეს, მაგრამ ასე სასაცილოდ აგდება ყველაფრისა, ასეთი შელახვა და შებლაღვა ლოდიკისა, ცოდნისა, მეცნიერებისა, ლიტერატურისა, ნამყოსი, აწმყოსი, მერმისისა, ასეთი „იყო და არა იყო რა“, მარტო იმისათვის, რომ კაცმა ბოლოს და ბოლოს გვითხრას, სრული ინტენსიური ცხოვრება ღონისაგან სცლის ერსა და არა-ინტენსიური კი ძალ-ღონეს უნახავს მერმისისათვისაო, — რაც გინდა სთქვით — ბრდღვნადაცა ჰღირს და დევნადაც.

წერილი მეოთხე

ავტორი „Письма о Грузии“-სა თავის მეორე წერილის ბოლოში ამბობს, რომ თუ ისტორიის წინადაც-ყოფილი დრო საქართველოსი არ გამოგვერკვია, ვერას გავიგებდით ვერც ქართველების ლიტერატურისას, ვერც ეხლანდელის მათის ყოფა-ცხოვრების ვითარებასაო და ამიტომაც უპირატესი ყურადღება მივაქციეთ ისტორიის პირველყოფილ დროს საქართველოსასაო.

სჩანს, სწორედ ამ მიზნით მიჰყოლია ავტორი ჩვენის ძველის-ძველ ვითარების მოთხრობას, სჩანს, რომ ეს აზრი უკვე შეუსრულებია კიდევ, თორემ არ იტყოდა, — უამისოდ ვერას გავიგებდითო. ჯერ-ხანად, მეტი რა გზაა, უნდა დავუჯეროთ ავტორსა, რომ მითამ-და ჩვენს ხბოს მგელი დაუჭერია. ხომ ესეა, მაგრამ ნუ-კი გგონიათ, რომ ავტორი მართლა რასმე განუწყვეტელს ძაფს გააბამს იმ დროდამ დღევანდლამდე, ან რომელსამე ვითარებას დღევანდელისას აგვიხსნის წარსულითა. სრულებითაც არა, თუ არ მივიღეთ სახეში თავი-და-თავი და, ჩვენის ფიქრით, განგებ აკვიატებული აზრი ავტორისა, რომ ქართველებს თავისი არც არა ჰქონიათ-რა თითქმის წინად და არც არა აქვთ-რა ეხლაო. აქედამ გამოჰყავს, ნუგეშად ჩვენდა, თავისი სასაცილო თეორია „ღონის შენახვისა მერმისისათვის“ და თითქო ბარაქლასაც გვეუბნება ქართველებს, რომ დასაბამიდან დღევანდლამდე არა გიკეთებიათ-რა და ამ გზით ღონე შეგინახავთ მერმისისათვისაო.

ჩვენ დავპირდით მკითხველს, რომ ფეხ-და-ფეხ მივყვებით ავტორსა, მაგრამ, როცა საქმეს გულ-ღვიძლამდე ჩავაკვირდით, ჩვენი დაპირებული სანაზურად გაგვიხდა. ვერ წარმოიდგენს კაცი — რა ზედ-მიუყოლებელს, რა არევიდარეულს მოთხრობას თავს წავაწყდით, როცა ავტორის დაბნეულ აზრების ანუხსვას ხელი მივყავით. ასეთს სკუპ-სკუპებს, ასეთს უეცარს კამარებს, ასეთს ასკინკილად ხტომას განგებ ამისათვის დაწერილს წერილში თუ ჰნახავს კაცი. ჩვენს ისტორიას ნულარ იკითხავთ: აქ კაცს დაუსჯელად შეუძლიან თავის ნებაზე ნავარდი. ავტორს მსოფლიო ისტორიაც-კი თავდაყირა გადაუტრიალებია და ამისთანა ამბები გამოჰპარვია, რომ დღეს მეოთხე კლასის შეგირდისათვის შეუნდობელია. არც ქრონოლოგია-დაა, არც გეოგრაფია, არც ისტორიისაგან შეურყეველად გამორკვეული საბუთები, თითქო ავტორს სმარაგდოვის ისტორია უკანასკნელ სიტყვად მეცნიერებისა მიუჩნევია და თითქო მას აქვთ ისტორიას ფეხიც არ წაუდგამს წინა. გარდა ამისა, ერთგან რომ ერთს იტყვის ავტორი, მეორეგან სულ სხვას ამბობს, „უმსგავსოს და შორი-შორსა“, იმავე რიხით და გადაწყვეტილებით, როგორც პირველს. ერთსა და იმავე საგანზედ ერთგან რომ ჰო აქვს, მეორეგან არა, და ზოგჯერ ისეც მოხდება ხოლმე, რომ არც ჰოა და არც არა. ამას ყველაფერს თავის ადგილას ვნახავთ.

და თუ ეხლა ამას ვიხსენიებთ, მართო იმისათვის, რომ ბოდიში მოვიხადოთ წინადვე, თუ ამ-რიგად არეულმა წაჯექ-უკუჯექობამ ავტორისამ, ჩვენდა უნებურად, აგვითრია და ლარსავით გასაბმელი სიტყვა მიგვახვევ-მოგვახვევინა მკითხველის მოსაწყენად.

ავტორი იწყებს-რა ჩვენს ძველის-ძველს ისტორიას, ამბობს, რომ მაშინ, როდესაც სირიის ზღვის-პირას ჯერ კიდევ ჰბატონობდა სიდონი და ფინიკიის ხომალდები უკვე კიდევ ჰლახავდნენ ხმელთა-შუა ზღვას, ეგეისას და შავს ზღვასა, როცა ტიგროსსა და ეფრატს შუა მდებარე ვაკეზედ ჰყვავდა ჯერ კიდევ ძველი ქალდეის სამეფო და თავმომწონე მპყრობელნი ეგვიპტისა უკვე წარსულადა სთვლიდნენ მეცხრამეტე დინასტიას, მაშინ პირველად ვხედავთ საამოცანო სახელებს თორგომისას, თუბალისას და მოსოხისასაო. ამ სახელებს იხსენიებს მოსე წინასწარმეტყველი თავის შექმნათა წიგნშიო, უმატებს ავტორი სხოლიოში. ნეტა რა საუკუნე იყო ეს საუკუნე ქართველების პირველ ხსენებისა?

ავტორი მოურიდებლად გვეუბნება, რომ ეს ამბები ერთსა და იმავე დროს იყო, სახელდობრ ოც-და-თორმეტ საუკუნის წინად. გამოვიძიოთ ეს დანადგენი ავტორისა. ავტორის სამი ათას ორას წლიდამ რომ გამოვთვალოთ 1889 წელი ქრისტეს აქეთ, დარჩება 1311 წელი ქრისტეს წინად, ესე იგი უკანასკნელნი წელნი მეთოთხმეტე საუკუნისა.

სიდონის ბატონობის დასასრულად ისტორიაში მიღებულია მეთორმეტე საუკუნე. ფინიკია უკვე ჰლახავდა ხმელთაშუა ზღვასა ჯერ კიდევ მეოცე საუკუნეში ქრისტეს წინად. მეცხრამეტე დინასტია ეგვიპტეში დასრულდა მეთოთხმეტე საუკუნის დასასრულს; მოსე წინასწარმეტყველი გარდაიცვალა მეთხუთმეტე საუკუნის დასასრულს. ძველ ქალდეის სამეფოს ყვაილოვანება ჯერ იყო სარგონ I-სა და მისის შვილის ნარამ-სინის დროს და, მეორედ მაშინ, როცა კასნი, ელამის მთიულთა ნათესავი ერი, დაეცა ქალდეას და დაიპყრა. როდის იყო ეს დრო ისტორიამ ჯერ არ იცის და ჩვენს ავტორს-კი შეუტყვია, რომ ოც-და-თორმეტ საუკუნის წინად ყოფილა.

დააკვირდით ყოველ ამას, შეადარეთ ავტორის ნათქვამს და მერე გამოიცანით — რა დროს ჰგულისხმობს ავტორი ქართველების პირველ ხსენებისას. ჯერ ყველაზედ უწინარეს ვიკითხოთ — ეს რა ამბავია, რომ ჯერ დრო ძველის ქალდეის ყვაილოვანებისა ისტორიულ მეცნიერებისაგან ცნობილი არ არის და ჩვენმა ავტორმა ზედმიწევნით საიღამ გამოარკვია. ერთი რატომ არ უჩვენებს ამის საბუთს სადმე? ხომ აღმომჩენის სახელს დაიგდებდა საქვეყნოდ და რატომ მოჰრიდებია ამისთანა გამტაცებელს საცდურსა?! თუ სმარაგდოვის და სხვა ამისთანა დაობებულს რასმე ისტორიას იმოწმებს ავტორი, ამაზედ ვუპასუხებთ, რომ ყოველივე უწინდელი თხრობილი, თუნდ ნინსა და სემირამიდაზედ, დღეს სულ ზღაპრად მიჩნეული აქვს ისტორიასა. თუ ავტორი მიგვითითებს ბაბილონის აყვავების ხანაზე, რომელიც ბოლოს დროს ეწვია ბაბილონსა, ეგ ხომ ნაბუქოდონოსორის დროს იყო, მეშვიდე საუკუნის დასასრულს ქრისტეს წინად.

ვსთქვათ, ყოველს ამაში გამოგვეკიდა ავტორი და, ასე თუ ისე, თავი იმართლა. მოსე წინასწარმეტყველის ამბავს ხომ ვედარსად წაუვა. ავტორის სიტყვით, 1311 წლის წინად ქრისტეს შობამდე არავის უხსენებია ქართველთა თესლი. მოსე წინასწარმეტყველი, რომელმაც, ავტორისავე სიტყვით, პირველად ახსენა ქართველთა ნათესავი, გარდაიცვალა 1480 წ. ქრისტეს შობამდე. გამოდის, რომ მოსე წინასწარმეტყველი ჯერ გარდაცვლილა და

მერე, როცა მიცვალების დღიდან 169 წელიწადი გასულა, უხსენებია ჩვენის ერის ნათესავთა სახელები. ისტორიის სასაცილოდ აგდება მეტილა გნებავთ!.. მართალია, მოსე წინასწარმეტყველად ცნობილია, მაგრამ მისი მკვდრეთით აღდგენა-კი 169 წლის შემდეგ აქამომდე არავის გაუგონია. თქმა არ უნდა, რომ ეს მკვდრეთით აღდგენა მოსესი ჩვენის ავტორის სასწაულით არის მომხდარი, იმ სასწაულით, რომელსაც მარტო ჩვენებური, მდაბიური „დიამც-იყოს“-ლა ეთქმის.

ამ სახით, ჩვენს ავტორს არაფრად მიაჩნია, რომ ერთმანეთში ურევს სხვადასხვა ამბებს დომხალსავით, ვითომ-და ერთისა და იმავე დროისანი არიანო, მაშინ როდესაც ზოგ ამ ამბებს შორის ჰოთბაუთობს ასი, ორასი და უფრო მეტი წელიწადიცა. ეს გახლავთ ის კაცი, რომელმაც ასე გაბედულად უკიჟინა ჩვენს ლიტერატურას — კრიტიკით არ შეჰხებია ისტორიასაო. დალოცვილს, თითონ კი ისიც ვერ გამოურკვევია, რაც სამეცნიერო კრიტიკას უკვე გამორკვეული აქვს.

ესეც ყველა შევუნდოთ ავტორსა, რადგანაც უსრულოების წინაშე ასი, ორასი და სამასი წელიწადი ბევრი არაფერია. საქმე ის არის, რომ შემდეგ ამისა ერთხელ წახალისებული ავტორი ასისა და ორასის წლის გამოპარებას არა სჯერდება, მთელს რვაას წელიწადს ჩაილულის წყალს ასმევს. ქართველების პირველ ხსენების შემდეგ, ესე იგი მეთოთხმეტე საუკუნის დასასრულიდან, გადის კიდევ რვაასი წელიწადიო, ამბობს ავტორი: ეპოქა მითებისა წავიდა, საბერძნეთი თითქმის ათავებს სოლონის ეპოქასა; ძველი ქალდეა უთმობს ადგილს ასურეთსა, რომელზედაც უკვე ხმალამოღებულნი არიან დევგმირნი ირანისა, — და თუბალებსა, მოსოხებსა და კოლხიდელებს ისტორია არ ახსენებსო.

ეს დრო, ავტორის ანგარიშს რომ მივყვეთ, უნდა იყოს ხუთასიანი წელიწადი ქრისტეს შობამდე, ანუ უკეთ ვსთქვათ, მეექვსე საუკუნე. ესე უნდა ვიფიქროთ, რადგანაც სოლონი გარდაიცვალა 559 წელსა. ხოლო ძველ ქალდეამ დაუთმო ასურეთს თავისი ადგილი მეცამეტე საუკუნის დასაწყისს, რადგანაც ასურელთა მეფემ თუგლათ-ადარმა დაიპყრა ბაბილონი 1290 წ. და თითქმის ნაბუქოდონოსორამდე, ესე იგი მეშვიდე საუკუნემდე — ბაბილონი ასურელთა ხელიდან არ გამოსულა. მიდ-სპარსნი, ესე იგი ირანელნი, ხმალმოსაქნევად მიიღწივნენ — მარტო ჯერ მიდია — კიაქსარისა (633 — 593 წ.) და მერე სპარსეთი — კიროსის (+ 530 წ.) დროს. ამ სახით ჰხედავთ, რომ ავტორს მეექვსე, მეშვიდე, მეცამეტე საუკუნის ამბები ერთისა და იმავე დროისანი ჰგონებია. ეს კიდევ არაფერი. საქმე ის არის, რომ ავტორი გვარწმუნებს, ვითომ იმ დღიდან მეექვსე საუკუნემდე ისტორია აღარ იხსენიებს თუბალებსა, მოსოხებსა და კოლხიდელებსაო.

სხვა არა იყოს-რა, მარტო არგონავტების კოლხიდაში მოსვლა რომ ფიქრად მოსვლოდა ავტორს, ამას არ იტყოდა. არგონავტების მოსვლა კოლხიდაში 1263 წელიწადშია ცნობილი ქრისტეს შობამდე. თითონ ავტორიც თავის პირველ წერილის პირველს გვერდზედვე იხსენიებს ამ ამბავს, მაშასადამე, აშკარაა, რომ მეთოთხმეტე საუკუნიდან, რომელსაც ავტორი ჩვენის ხსენების დასაბამადა სთვლის, რვა საუკუნე-კი არა, არც ორმოც-და-ათი წელიწადი

გასულა. მას შემდეგ მიდ-სპარსთა ისტორიის სარბიელზედ გამოსვლამდე, ესე იგი მეშვიდე და მეექვსე საუკუნემდე — ხსენება ქართველთა ნათესავისა არ შეწყვეტილა, და მიდ-სპარსთა მერე ხომ, ავტორისავე სიტყვით, ეგ ხსენება არის და არის.

გვიკვირს, ავტორმა რაზედ გაგვახვია ქართველები მჩვარში და გვეუბნება რიხით, ვითომც მეთოთხმეტე საუკუნეიდან ქრისტეს შობამდე მეშვიდე-მექვსე საუკუნემდე არავის ვუხსენებვართ. მართალია, დიდი არაფერი ადგილი გვჭერია მსოფლიო ისტორიაში, მაგრამ იმოდენად-კი მაინცა ვართ ჩაგდებული მაჩანჩალად, რომ ისტორია გაუწყვეტლივ გვიხსენიებს. აკი ვსთქვით, რომ დღეს სმარაგდოვისა და ბარათაშვილის ისტორიით კაცი ფონს ვეღარ გავა. მას აქეთ ისტორიამ ბევრი რამ ახალი და უტყუარი საბუთები შეიძინა.

მას აქეთ, რაც ლურსმულმა წერილებმა თავისი გული გადუშალა მეცნიერებას წასაკითხად, რაულინსონის, ტალბოტის, ჰინსკის და ოპერტის წყალობითა, მას აქეთ, — რაც ლენორმანმა და ამ ბოლოს ხანებში, — სულ ოთხი-ხუთი წელიწადიც არ არის, — სეისმა ვანთან ნაპოვნი ლურსმული წერილები გამოარკვიეს, ეჭვი აღარავისა აქვს, რომ ქართველთა უძველესი დედა-ბინა, სხვათა შორის, არმენიაც ყოფილა, ესე იგი ვანის ტბისა და არარატის მიდამო ადგილები არზრუმითურთ. ლენორმანმა და მის შემდეგ ინგლისელმა სეისმა საქვეყნოდ დაამტკიცეს, რომ ეგრეთ-წოდებული ძველად „არმენია“ გეოგრაფიული სახელია და არა ეთნოგრაფიული. მათის სიტყვით, აქა მდგარან სხვადასხვა სახელწოდების თემნი ქართველის თესლისანი, რომელთაც შორის ყველაზედ უდიდესი და უძლიერესი ყოფილა ერთი თემი, სახელად „ნაირი“. ლენორმანის გამოძიებით სომხები, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, ჰაოსიანნი, — ფრიგიელთა ნათესაობისა არიან, კიროსის დროს მოსწყვეტიან ფრიგიას, გადმოსულან „არმენიაში“ და ადგილის სახელი თავიანთ სახელად გაუხდიათ. ამაში ლენორმანს ჰმოწმობს თვით ისტორიის მამამთავარი ჰეროდოტე.

ამ მეცნიერთა წყალობით დღეს ჩვენ ღონისძიება გვაქვს ჩამოვთვალოთ სახელები ქართველთა თესლის თემთა ადგილებისა არმენიაში; მაგალითებრ — „ნაირი“, მხარე — რომელიც იყო ტიგროსისა და ევფრატის სათავესთან; „მანანა“ — ვანის ტბასთან; „მუსასირი“ — ამ ტბის ჩრდილოთ; „მილიდი“, „მილდისი“ (არზრუმი) და ბოლოს „ურარტი“, ანუ „არარტი“ მტკვრისა და არეზის შუა.

ყველაზედ ძველი ლურსმული ნაწერი, რომელიც ჩვენ გვიხსენიებს, ეკუთვნის ასურელთა მეფეს თუგლათ-პალასარსა, მეთორმეტე საუკუნეში მცხოვრებელს. მას მერმედ ჩვენ გვიხსენიებს მეცხრე საუკუნეში ასურელთა მეფევე ასურ-ნაზირ-აბალი და აქედამ ჩვენი ხსენება არ შეწყვეტილა ასურ-ბან-აბალამდე, რომელიც ცხოვრობდა 668 — 625 წ. ქრისტეს შობამდე, და ამის შემდეგ ხომ მიდ-სპარსნი, ესე იგი ირანი გამოდის და ირანს კი ხომ ენაზედ აკერია ჩვენი ხსენება, როგორც თითონ ავტორიც ამბობს. ამ მეთორმეტე საუკუნეიდან დაწყებული მეშვიდე საუკუნემდე, სახელდობრ, 625 წლამდე, „არმენია“ ასურეთის საომარი მოედანი ყოფილა. ამ დროთა მანძილზედ ასურთა მეფენი თითქმის განუწყვეტლივ გვიხსენიებენ ისე, რომ ლურსმულნი ნაწერნი ღონისძიებას გვაძლევენ თვით ჩვენთა თემთა

მთავრობის სახელებიც ჩამოვთვალოთ. მაგალითებზე, მერვე საუკუნეში თუგლათ-პალასარი II თავის ლურსმულს ნაწერში იხსენიებს თუბალთა მეფეს „უასამს“-ს, ურარტის მეფეს „ურსა“-ს და მის ძმას „არგისტი“-ს, ზიქართისას — „მიტატი“-ს, მანისას — „ირანსუ“-ს, ირანსუს შვილს „აზო“-ს, „ულუსუნ“-ს, მის ბიძაშვილს; მილდისისას — „ბადადატი“-ს და ბოლოს ხანებში ასურ-ბან-აბალის დროს (668 — 625 წ.) იხსენიებს ურარტისავე მეფეს „სადურ“-ს. ამას გარდა, თითონ ლენორმანსაც მოჰყავს იმავე ლურსმულ ნაწერებიდამ სხვა მეფეების სახელებიცა, რომელთ შორის დასახსომები არიან „არამ, ანუ არან და აზო“. დასახსომები არიან იმიტომ, რომ ჩვენს ახლად ნაპოვნ ქართულ მატთანესაც მეცხრე საუკუნისას დაჰხსომებია ეს სახელები და თუმცა ქრონოლოგია მატთანესი ამ შემთხვევაში არ ეთანხმება ლურსმულ ნაწერისას, მაგრამ თვით მაგ სახელების შერჩენაცა და დახსომებაც ჩვენის მატთანესაგან უმნიშვნელო არ არის.

აი ეს მთელი ხანა ჩვენის ისტორიისა გამოჰპარვია ჩვენს კრიტიკით და შედარებითის მეთოდით მოსილს ავტორსა, რომელსაც ამასთანავე თავიც მოაქვს, ვითომც მე პირველი ვარო ამ მხრით გამომძიებელი ქართულის ისტორიისაო. იქნება გვითხრას, რომ ეგ „ურარტი-მურარტი“ მე არ ვიციო, ან მოსოხი, ან თუბალი მიჩვენეთ, რომ ეხსენებინოთო. მეთორმეტე საუკუნის თუგლათ-პალასარი I იხსენიებს „მუსკაებს“, — იგივე „მოსხებია“; აგრეთვე ასურ-ნაზირ-აბალი მეცხრე საუკუნეში, თუგლათ-პალასარი II (744 — 726 წ.) — „თუბალებს“; და ბოლოს სინაქერიბი (704 — 681 წ.) და ასურ-ბან-აბალი — „ქალდუ“-ს რომელიც — ვინ იცის — იქნება ჩვენი „ქართლიც“ გამოდგეს, თუმცა ამას ჩვენ მარტო ვვარაუდობთ და დიდის სიფრთხილითაც ვახსენებთ, ისიც ჯერ იმიტომ, რომ სიტყვამ მოიტანა, და მერე იმიტომ — რომ ეგ „ქალდუ“ არმენიაშივეა ნაჩვენები, ვითარცა ბინა ქართველთა ნათესავის ცალკე თემისა.

აქ ავტორი თავს ვერ გაიმართლებს იმითი, რომ სადამდენაც ხელი მიმიწვდებოდა, მოვჩხრიკე და წყაროები და მასალა ვერ ვიპოვეო ტფილისში.

საბუთი გვაქვს აქ არ დავუჯეროთ ავტორს ეს მითამ-და მისი ხელის გაწვდენა. ის ცნობები, რომელნიც ჩვენ მოვიყვანეთ, მოხსენებულთა თვით ზაიცევის ისტორიაში, რომელიც ტფილისში არამც თუ იყიდება წიგნის მაღაზიებში, ყველა გიმნაზიის შეგირდსაცა აქვს. ნუთუ ამ წიგნამდენაც ხელი ვერ მიაწვდინა ჩვენის პირველყოფილ დროების თამამმა გამომძიებელმა? ამას ვინა სჩივის: თავის პირველ წერილის 6 გვერდზედ ავტორი მისებურის ხელგაშლით გვარწმუნებს, რომ ასურეთი არც პოლიტიკურად, არც გეოგრაფიულად არ ეხებოდა საქართველოსაო (!)

პოლიტიკურად ეხებოდა თუ არა, ეს ხომ ვნახეთ. გეოგრაფიულად ეხებოდა თუ არა ამასაც ეხლა ვნახავთ, თუ ძველის ისტორიის რუკას წინ დავიდებთ. ეს რუკა გვაჩვენებს, რომ საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთით ასურეთი უდევს და სამხრეთ-აღმოსავლეთით — მიდ-სპარსეთი, მერე ისე, რომ სატახტო ქალაქი ასურეთისა, ნინეფია, უფრო ახლო სჩანს, ვიდრე მიდიის — ეკბატანი და სპარსეთის პერსეპოლი. ან ამისი არ-ცოდნა როგორღა მოეკითხება იმ

კაცს, რომელმაც არ იცის დღევანდელი ამბავიცა, ესე იგი იმისთანა ამბავი, რომელიც დღესაც ყველა მეურმემ იცის ჩვენში ყოველ ფეხის გადადგმაზე. მაგალითებრ, მეორე წერილის 37 — 38 გვერდზე ავტორი გვარწმუნებს, რომ მცხეთა დარიალის ხეობის შესავალშია. სად დარიალი და სად მცხეთა! მცხეთა, ბავშვმაც-კი იცის ჩვენში, რომ არაგვის ხეობის შესავალშია, და დარიალის ხეობასა და არაგვის შუა ერთი უშველებელი წყალთ-გამყრელი ზურგია მთისა აბანოს-გუდაურ-კაიშაურისა, რომელს აქეთ, სამხრეთისაკენ, არაგვი ჩამოუდის და იქით, ჩრდილოეთისაკენ — თერგი, დარიალის ხეობის გამჭრელი. მინამ კაცი ამ მთის ზურგამდე მივა, უნდა გაიაროს მცხეთიდან არაგვის ხეობა; მერე შეჰხვდეს გუდამაყრის ხეობას; შეუხვიოს მთიულეთისას; აქ მიაწყდეს ხსენებულ წყალთა-გამყრელ მთას; გადავიდეს ამ მთის ზურგსა; აბანოსა, კობის და სნოს ხეობას კარგა მანძილზე გასცდეს და ბოლოს-და-ბოლოს დარიალის ხეობაში ჩავიდეს. ნუთუ ამის საცოდნელადაც ხელი ვერ მიაწვდინა კრიტიკითა და შედარებითის მეთოდით შექურვილმა ავტორმა! დალოცვილი, პირველ შეხვედრილ მეურმეს მაინც ჰკითხავდა!

აი რაგვარ მეცნიერთან, რაგვარ ცოდნის პატრონთან გვაქვს საქმე, ჩვენდა სამწუხაროდ და მკითხველის მოსაწყენად. ეს იქონიეთ სახეში და შეგვიბრალეთ ჯერ ჩვენ, რომელსაც წილად გვხვდა გარჩევა ავტორისა, და მერე რუსული ჟურნალი „Сев. Вестник“-ი, რომელმაც დაჰბეჭდა ამ ავტორის ორი წერილი.

დღეს, რაცა ვსთქვით, ესეც კმარა. რაკი დავპირდით მკითხველს თავიდან ბოლომდე მივყვებით ავტორსაო, ჩვენ ამ პირობას აღარ გადავალთ და სხვა მარგალიტებს ავტორისას შემდეგ გავარჩევთ. ეხლა-კი მაინც ამას ვიტყვით: კაცს რომ ჯერ ისიც არ შეუტყვია, მცხეთა სად არის, დარიალის ხეობაშია, თუ არაგვისაში, და სტრაბონი ბერძენთა მწერალია, თუ რომაელთა[2], აბა საიდან შეგვიტყობდა, რაც პირველყოფილ დროებას ჩვენის ისტორიისას შეეხება. ამაზეა ნათქვამი, რომ სანეკრე ნახა და სახტომი კი არ გაუსინჯაო.

წერილი მეხუთე

მოგვითხრა რა თავისებური ისტორია მოსოხთა, თუბალთა და კოლხიდელთა ხსენებისა, ავტორი „Письма о Грузии“-სა გვეუბნება, რომ ისტორია ათასი წლის დუმილის შემდეგ ხელახლად ახსენებს პირველად, — ისიც გზა-და-გზა, — თუბალებსა და მოსოხებსაო. ვინ არიან ეს თუბალები და მოსოხები ბიბლიისა და საამოცანო კოლხიდელნი არგონავტებისაო, ჰკითხულობს შედარებითის მეთოდის და კრიტიკის თვითმპყრობელი ავტორი. ეგენი არიან ქართველთა ნათესაობის შტონიო, გვაუწყებს იგი იქვე. ჩვენც აგრე გვგონია, მაგრამ ამისათვის მარტო ერთი და ისიც სასაცილო საბუთი მოჰყავს ყველაფერზედ ეჭვით მჭვრეტელს ავტორს. ამ შტოების ერთმანეთთან ნათესაობა იმითი მტკიცდებაო, რომ ჰეროდოტეს სიტყვით, სპარსეთის მეფის ქსერქსის ლაშქარში ყველა ესენი ერთის მხედართუფროსის ხელში

იყვნენო. სთქვა და თავისი ხელთუქმნელი ბეჭედი დაასვა. მოდით და შეშაღეთ-ღა, მოდით და ამისთანა ჭკუათა-უქმნელს ფილოსოფიას გაექცეთ სადმე. მაშ, ყალმუხები, ყაზანის თათრები, ებრაელები, ქართველები, რუსები და სხვა მრავალის ტომის კაცნი სულ ერთის ნათესაობისანი ყოფილან, რადგან რუსეთის იმპერიაში, თუ მუდამ არა, ხშირად მაინც ერთის მხედართუფროსის ხელში არიან. ამას გვიქვიან შედარებითის მეთოდით კვლევა სხვადასხვა ერთა ნათესაობისა! ამას იქით, თუ გნებავდეთ შეიტყოთ, სიპაები და ინგლისელნი როგორ მოჰხვდებიან ერთმანეთსა, მარტო ის გამოიძიეთ — ერთის მხედართუფროსის ხელში არიან, თუ არა. ეს გახლავს შედარებითი მეთოდი ავტორისა. რადგანაც ენას ბრწყალი არ მოედება, შესაძლოა გვითხრან, — ეჰ, თქვენ რა იცით, რა არის ფილოსოფია ისტორიისაო. ჩვენ ამაზედ ვიტყვით, რომ თვით ისტორიის ფილოსოფიამაც არ იცის ეს ამისთანა ფილოსოფია ავტორისა.

ამით ათავებს ავტორი აღმოსავლეთ საქართველოს ამბავს — მოსოხთა, თუბალთა ხსენებისას და ვინაობისას. მერე ამბობს, რომ რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოსას, აქ ჯერ კიდევ 3200 წლის წინად ქრისტეს შობამდე ძლევამოსილი მხედრობა ეგვიპტის მეფის რამზეს დიდისა კოლხიდაში შევიდა და რამდენიმე ეგვიპტელთა სოფელი გააშენაო. აქ ავტორი იმასაც გვაუწყებს, ვითომც ჩვენ, ქართველებს, ამ რამზესისაგან დასახლებულ ეგვიპტელთაგან გვესწავლოს ხვნა-თესვა და ზოგიერთი სხვა ხელობა. ამაზე საუბარი მერე გვექნება, როცა ავტორს გამოვიწვევთ ჩვენის ძველის კულტურის სათხრობლად. ეხლა-კი მარტო ავტორის ისტორიულ მეცნიერებას ვიძიებთ.

ავტორი პლინის იმოწმებს, — ისიც სულხან ბარათაშვილის სიტყვითა — მასზედ, ვითომც რამზეს დიდი კოლხიდაში ყოფილიყოს ოდესმე. დიდი საქმე იყო განა, რომ ავტორს, კრიტიკის ასეთს ტრფიალს, ეს ამბავი მართლა კრიტიკით გამოეძია?! ეხლა ხომ დამტკიცებულია და ყოველ ეჭვ-გარეთაც დაყენებულია, რომ ეგვიპტელნი საზოგადოდ, და რამზეს დიდი საკუთრივ, თავის დღეში არ გადმოსცილებიან ორონთას, მდინარეს ასურეთის დასავლეთზე, რომელზედაც იდგა ქალაქი კადეში. ან რა ჭკუაში მოსასვლელი იქნებოდა ეგვიპტელთათვის კოლხიდაში გამოსვლა, როცა მათი ერთად-ერთი ტკივილი და ნაღველი ის იყო, რომ ევფრატის მხრით უშიშარ ყოფილიყვნენ.

მათი პოლიტიკა აქ სულ იმაზედ ჰტრიალებდა, რომ ასურეთი დაემხოთ და დაემორჩილებინათ ზღვის პირი სირიისა, საიდანაც მტერნი მოსვენებას არ აძლევდნენ. ან თუნდ ესეც არ იყოს, როგორ გასცილდებოდნენ ამ ქვეყნებს და შევიდოდნენ კოლხიდაში, როცა ასურელებისა და სირიელებისთანა დაუძინარნი მტერნი ზურგთ უკან დარჩებოდათ. რა თქმა უნდა, მხედართმთავრად, ან ბედის გამგებლად ეგვიპტელებს რომ ჩვენი ავტორი ჰყოლებოდათ, უფრო შორსაც წავიდოდნენ. ვითომც ნახტომი შეეშლებოდათ თუ! მაგრამ ეგვიპტის ბედზედ სულ სხვა კაცები, უფრო წინდახედულები შესწრებიან, თორემ მალე გადაიჩეხებოდნენ სადმე კლდეში.

ან რაღა შორს წასვლა გვინდა: ლენორმანმა, ამ სახელგანთქმულმა მცოდნემ აღმოსავლეთისამ, რომლის ავტორიტეტი ამისთანაებში შეურყეველია, კარგა ხანია თვით ჰიეროგლიფურ ნაწერებით დაუმტკიცა ქვეყანას, რომ ეგვიპტელნი კავკასიაში არასოდეს არა ყოფილან და, ამ სახით, პლინის ტყუილი, კოლხიდაში ეგვიპტელთა შემოსვლის შესახებ, გამოაქვეყნა. ჩვენმა ავტორმა კი ჯერ ხომ ასე მჩვარში გაახვია ჩვენი ქართველი მეისტორიენი, მათი ნაწერები მასალადაც გამოსადეგნი არ არიანო, ეხლა კი ერთი ამ ქართველთა მეისტორიეთაგანის, სახელდობრ, ბარათაშვილის ნაწერი მასალად-კი არა, საბუთადაც გამოიყენა, რომ მსოფლიო ისტორიაში უკვე დადგენილი და დამტკიცებული ამბავი გაამტყუნოს. ამ ზღაპრების შემდეგ, ავტორი თითქმის ცხრა გვერდს ანდომებს სხვა ზღაპრებს, რომელნიც შეეხებიან ქართულს ენას, სარწმუნოებას, არქეოლოგიას, კულტურას, ხან სად ჩაჩხირულს, ხან სად. ვიმეორებთ — თვითოეულს ამას ჩვენ ცალკეც გამოვიძიებთ. ეხლა-კი ჩვენც ავტორსავით იმ რვა-ცხრა გვერდს თავს გადავახტებით და მუხლს მოვუყრით ისევ ისტორიულ ამბების მოთხრობას, რომელსაც იგი განაგრძობს მეორე წერილში წინანდებურის ხელგამლითა და ცოდნის ქადილით.

პირველ წერილში ავტორმა ხომ დაასკვნა, რომ მეთოთხმეტე საუკუნიდამ მეშვიდემდე არავის-ღა უხსენებია ქართველებიო და, როცა ამ მეშვიდე საუკუნეში სკვითებმა ქართველსავით გადალახეს კიდი-კიდედღე აზიაო, მაშინ კვლავ იხსენიებიან მოსოხნი და თუბალებიო. ეს სკვითების ამბავი იმიტომ მოჰყავს ავტორსა, რომ სთქვას, ვითომც მთელი რვა თუ ათი საუკუნე ქართველებს ეძინათო. ამ სახითაო, განაგრძობს ავტორი მეორე წერილში, მეშვიდე საუკუნეს ქრისტეს შობამდე საშინელმა თავდასხმამ სკვითებისამ (ზოგან ხაზარებს ამბობს) გამოაღვიძა ტკბილის ძილისაგან ქართველები და გამოიყვანა დაუწყნარებელ ბრძოლის საქვეყნო მოედანზედაო. ხაზარები, შეჭირვებულნი მიდიის ძალოვან მეფის კიაქსარისაგან, შევიდნენ იმ დრომდე შეუვალ ადგილებში კავკასიის მთისა და, იპოვეს-რა დარიალის გასავალი, აქამდე ქართველთათვის უცნობი, გავიდნენ და კავკასიის ჩრდილოთ გაიმართეს თავისი სახელმწიფოო. ჩვენ ხაზარების თუ სკვითების გამო არ გამოვეკიდებით ავტორს, ეს მის ნებაზე მივვიგდია.

საქმე აქ იმაშია, რომ ავტორის მიერ დაწუნებულ „ქართლის ცხოვრების“ მოწმობით, ავტორი უარყოფს მსოფლიო ისტორიის დანადგენს. აქ რაკი კიაქსარი ახსენა, სხვათა შორის, იმასაც გვეუბნება, რომ კიაქსარმა ააშენა დარუბანდიო (დერბენტი) და ქართველებმა ამ დროდამ ისწავლეს ქვითკირის ხმარება შენობისათვისაო. ეხლა ყველანი ამბობენ, რომ დარუბანდი სასანიდებისაგან არის აშენებული. ამას ჰმოწმობენ ყველა წყარონი აზიის ისტორიისა და ამასვე უჩვენებს თურმე ფალაური (ფეხლეური) წარწერა დარუბანდისა. თუ აქ ავტორს დარუბანდად მიუღია „კასპიის კარი“, ამაშიაც შემცდარა ჩვენის ფიქრით, რადგანაც, პტოლომეოსის გეოგრაფიით, „კასპიის კარი“, ანუ ქართლის ცხოვრების „ზღვის კარი“ დარუბანდის დასავლეთით არის თურმე. აშკარაა, ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ მიჰშველებია აქ ავტორს. აი რა საბუთით ვამბობთ ამას. ავტორი გვარწმუნებს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონი — კიაქსარიაო. აფრიდონის ერისთავმა „არდამ“-მა, აფრიდონისგან

გამოგზავნილმა ქართლის შესამუსრველად, ააშენაო „ქალაქი ზღვის-კარს და უწოდა სახელი დარუბანდიო“, ამბობს „ქართლის ცხოვრება“. ავტორს უსათუოდ აქედამ გამოჰყავს თავისი ზღაპარი დარუბანდის აშენებისა კიაქსარისაგან, იმიტომ რომ ავტორის კიაქსარისაგან, ანუ „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონისაგან აშენება დარუბანდისა მარტო ჩვენს მატიანეშია ხსენებული და, ჩვენის ფიქრით, სხვაგან არსად. იქნება სხვაგანაც იყოს სადმე და ჩვენ მხოლოდ ჩვენს უვიცობას ვაღიარებთ ამ შემთხვევაში.

ან საიღამ გამოიცნო ავტორმა, რომ „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონი მართლა კიაქსარია? თუ თითონ „ქართლის ცხოვრებას“ ჩაჰკვირვებოდა, დაინახავდა, რომ ჩვენის მატიანის „აფრიდონი“ რაღაც მითიური გმირია, „რომელმან შეკრაო ჯაჭვით ბევრასფ, გველთა უფალიო, და დააბა მთაზედა, რომელ არს კაცთ შეუვალიო“. განა პირდაპირ არა სჩანს აქედამ, რომ ეს „აფრიდონ“ რაღაც ზღაპრული გმირია და არა კიაქსარი? აშკარაა, აქ „ქართლის ცხოვრება“ იმეორებს იმ მითიურ გმირის სახელს, რომელსაც ფერდუსი თავის შაჰ-ნამეში იხსენიებს ფერიდუნად, ანუ ფრედუნად, და რომელსაც, მინამ გამეფდებოდა სპარსეთში, რაღაც საქმე ჰქონია სპარსეთის მეფის სოლაკის გველებთან. თუნდ ეგეც არ იყოს, „ქართლის ცხოვრება“ გვეუბნება იქავ, რომ აფრიდონის კარგა შემდეგ, ქეკაპოს ყოფილა სპარსთა მეფედ, იმას ჰყოლია შვილი ფარშაროტ (ფრაორტი) და ფრაორტის შვილად მეცნიერნი ჰგონებენ კიაქსარსა. თუმცა, მართალია, სკვითების შემოსვლის ხანებში ყოფილა ეს „ქართლის ცხოვრების“ აფრიდონი და მსოფლიო ისტორიის კიაქსარიც ამ დროსვე იყო, მაგრამ მარტო ამით განა დასაჯერია, რომ აფრიდონი და კიაქსარი ერთი და იგივე კაცია? აშკარაა, „ქართლის ცხოვრებას“ აურევია სახელები და იგი აფრიდონად იხსენიებს მითიურს გმირსა და არა კიაქსარსა, თუნდ კიაქსარის დროების ამბავიც რომ ვიგულისხმოთ მის მიერ მოთხრობილში; მაინც-და-მაინც ამაში ძალიანაც არ ავუხირდებით ავტორს. მივიღოთ მისი აზრი, რომ აფრიდონი „ქართლის ცხოვრებისა“ მსოფლიო ისტორიის კიაქსარია.

ჩვენ ხომ მოვიხსენიეთ, რომ კიაქსარს, რომელიც მეშვიდე საუკუნეში სცხოვრობდა ქრისტეს შობამდე, არ აუშენებია დარუბანდი, არამედ ააშენეს სასანიდებმა, რომელთა დინასტიაც მესამე საუკუნის პირველ ხანებში ქრისტეს მერმედ ავიდა სპარსეთის ტახტზედ. რადგანაც აფრიდონი „ქართლის ცხოვრებისა“ კიაქსარად მონათლა ავტორმა და რადგანაც აფრიდონის დროს აშენდა, „ქართლის ცხოვრების“ სიტყვით, დარუბანდი, აშკარაა, ჩვენი ავტორი „ქართლის ცხოვრებას“ დაჰფუძნებია, იმიტომ რომ ეს ამბავი, ჩვენის ფიქრით, სხვაგან არსად იხსენება ამ-რიგად. თუ ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ ისეთი სანდოა, რომ მსოფლიო ისტორიაში არსებულ აზრს დარუბანდის აშენებაზე აუქმებინებს ავტორი, მაშ რაღად მოიხსენა უწინ ისეთის ცხვირ-აწევით, თითქო რაღაც უღირსი რამ, ვიღაც კომისიისაგან შეთითხნილი და ისიც „в армянской переделке“. თუ ესეთი სანდოა ჩვენის ავტორისაგან აბუჩად აგდებული „ქართლის ცხოვრება“, მაშ რაღა საბუთი ჰქონდა ავტორს — იგი მასალადაც გამოსაყენად არ ჩაეთვალა. ჩვენ კვლავაც ვნახავთ გზა-და-გზა, რომ ჩვენის კრიტიკის მოყვარე ავტორი „ქართლის ცხოვრებას“ ტყუილსაც უჯერებს, როცა უჯობს თავის სიტყვის გასაყვანად, და როცა არ უჯობს, მისი მართალიც არა სჯერა.

რად უნდოდა ყველა ეს სიღონები, ქაღალეები, რამზესები და კიაქსარები ავტორსაო, იკითხვენ. მად უნდოდა, რომ დაემტკიცებინა ქართველების ისტორიული არარაობა, ვითომ რაკი ისტორიამ მთელი ათასი წელიწადი იგინი აღარ ახსენა, სჩანს ხსენების ღირსნიც არ იყვნენო. ამას არ სჯერდება ავტორი და სურს ამ მის მიერ ტყუილად მოგონილს ქართველების არ-ხსენებას ფილოსოფიური საბუთიც მოუპოვოს. აბა, აქ არის ის არეულობა ავტორისა, რომელსაც თვით სკვითებისაგან მომხდარი არეულობა აზიაში არ შეედრება. ჩვენ აქ, სწორედ მოგახსენოთ, ვერა გავიგეთ-რა და ვგონებთ არც ბევრი თითონ ავტორს გაუგია. ეგ კიდევ არაფერი: ავტორი არავითარს ღონისძიებას არ გვამღევს ერთს რასმეზედ შევჩერდეთ და იმაზე ვისაუბროთ, რადგანაც თითონაც არა სდგას ერთს რომელსამე აზრსა და დასკვნაზედ. არ არის თითქმის არც ერთი ფურცელი მის ნაწერისა, რომ ერთხელ თქმული ისევ არ გადასთქვას სულ სხვა-რიგად და ერთმანეთში მოუთავსებლად. ამიტომაც ჩვენ მარტო მაგალითებს ამ წაჯექ-უკუჯექობისას წარმოვადგენთ და მათს განკითხვას-კი თავს დავანებებთ.

ავტორს მოჰსურვებია რა - ახსნას, რანი ვიყავით ქართველები ან სათავისოდ, ან სამეზობლოდ, და რა მნიშვნელობა გვქონდა ან სათვისტომოდ, ან სასხვისოდ, — ასე გვიხატავს ჩვენს ყოფა-მდგომარეობასა.

„Территориальная недоступность не только надолго изолировала их (грузин) от живого общения с цивилизованными соседями запада и востока, но препятствовала также объединению разрозненных ветвей самого грузинского племени“.

დავიხსომოთ, ვითომც ჩვენის ქვეყნის ადგილ-მდებარეობის შეუვალლობამ ისე შეგვამწყვდია და შეგვკეტა, რომ აღარც-რა ვინ მოგვაკარა და აღარც-რა ვის ჩვენ მივეკარენით. მერე კიდევ ამბობს ავტორი, რომ ამ გეოგრაფიულმა განყოფილებამ ისე გავიხიდა საქმე, რომ თვითოეული ცალკე თემი საქართველოსი ქართველთათვის იქნება იმოდენადვე უცნობი იყო, რამოდენადაც უცხოთათვისაო. აქედამ ცხადიაო, რათ მდუმარებდა ქართველებზედ ისტორია მთელი ათასი წელიწადი პირველ ხსენების შემდეგაო. სასაცილოა!.. ჩვენ ხომ ვნახეთ, ათასის წლის დუმილი როგორი მართალი გამოდგა და ეხლა ავტორმა თეორიული საბუთიც დაუდვა სარჩულად. ეგრე აშკარად გამართლება თეორიისა საქმით ჯერ სხვა მეცნიერს ბედად არა სწევია.

ამ სახით აშკარაა, რომ აქ ავტორი გვიმტკიცებს ქართველების კარშეკეტილობას, რომელმაც არც სხვა ვინმე მიაკარა ქართველებს და არც თითონ ქართველები სხვებსა. გგონიათ, რომ ამაზედ დასდგეს ავტორი? თქვენგან არ გვიკვირს! ამიერ-კავკასიაო, მაშასადამე, საქართველოც, „эта исконная арена боевых встреч всевозможных племен человечества“, — ამბობს იგივე ავტორი სხვაგან. როგორ მოგწონთ ჯერ ის კარშეკეტილობა და მერე ეს „исконная арена боевых встреч всевозможных племен человечества“!

ვსთქვათ, ეს „იყო და არა იყო რა“ დავუთმეთ ავტორს. ერთი ეს ვიკითხოთ: ან როდის გამოვუყარეთ ურდული ჩვენს კარშეკეტილობას (замкнутость-ს ავტორისას), ან როდის და

ვინ შემოგვიმტვრია კარი და ქვეყანაში გამოგვიყვანა. ავტორი გვარწმუნებს, რომ ეს მოხდაო ფარნავაზ მეფის შემდეგაო, ესე იგი არა უწინარეს მესამის საუკუნისა ქრისტეს შობამდე. ამას გვანიშნებს ავტორის სიტყვები, როცა გვეუბნება, რომ დიდი გზა როინისა გააკეთეს „после Фарнаваза (первого грузинского царя, жившего в III веке), когда замкнутость Грузии была нарушена ее зависимостью от Персии“.

სჩანს, სპარსეთმა მესამე საუკუნის შემდეგ გამოუმტვრია კარი ჩვენს შინშეკეტილობას. გგონიათ, რომ ან აქ მაინც დასდგეს ამაზედ ავტორი და ეს აღარ გადასთქვას?! ნურას უკაცრავად: ჩვენ სხვა ლეკი-ბიჭები ვართ. როცა კიაქსარმა გაამაგრა მცხეთა და ააშენა დარუბანდიო, „с этого момента уже начинается прямая связь Грузии с Ираном, сношения их делаются более живыми и частыми и Грузия мало-по-малу вовлекается в русло исторической жизни Востока“ და სხვანი. ან ამას გაკმარებთ განა! ახლა სხვაგან აი ამაზევე რას ბრძანებს ავტორი: „Начиная с нашествия скифов и до завоевания Персии и Грузии арабами, она почти непрерывно жила общею жизнью с Ираном“. გეგონათ ამას მაინც დაგვაჯერებს ავტორი! აი კიდევ სხვა: „уже при первых Ахеменидах (в VI в. при Кире) Грузия становится пристанищем самых разнообразных пришлецов“... და სხვანი.

ეს რა არის კიდევ! ავტორი სხვას უფრო საკვირველს გვეუბნება. თურმე ნუ იტყვით, დღეს ჩვენში არიან ცალკე მოსახლობანი (колонии) ხაზარებისა, რომელნიც კიროსის დროისანი არიან, ვითომც-და თავისი ენა შეუნახავთ ისე როგორც მათთა ძველის ძველ წინაპართა ჰქონიათ. თუ არ დაგვიჯერებთ, აი ავტორის სიტყვებიც: „Мы встречаем здесь (в Грузии) и в наше время потомков, изгнанных Навуходносором евреев, а также туранцев, хозар и греков, живущих обособленными группами, быть может со времени Кира, сохраняя свои права (?), привычки, национальный тип и язык почти каким он был во времена их далеких предков“[8].

ბერძნებისა და ებრაელებისა რა მოგახსენოთ და ამ ხაზარების ყოფნა-კი ჩვენში დღეს პირველი გაგონებაა. მეცნიერებს პატარა ბუნდადა აქვთ წარმოდგენილი ამ ხაზარების ვინაობა და, რადგანაც ჩვენში ესენი ისე კარგად დაბინავებულან, რომ თავისი ძველის-ძველი ენაც თითქმის შეუცვლელად შეუნახავთ, რა დიდი სიხარული აუტყდებათ სწავლულთა და მეცნიერთა, რომ ასეთი შემთხვევა ეძლევათ ზედმიწევნით შეიტყონ ამ ერის ვინაობა. სამწუხარო ეს არის მართო, ვაი თუ ჩვენს ავტორს ცოტაოდენად გაუჭირდეს ამ ხაზარების ბინაზე მიყვანა ვისიმე. მაგრამ რა ვუყოთ, განა ტყუილად არის ნათქვამი, გაჭირვება მიჩვენე, მე გაქცევას გიჩვენებო. ვერ გაექცევა თუ? რა გაუძნელდება იმას, ვინც ერთის კამარით ათასს წელიწადს ზედ თავზე ახტება ხოლმე და ვინც მცხეთას ზურგზე იკიდებს და დარიალის ხეობაში გადააქვს. ან იქნება თითო-ოროლა კაცი, რომელნიც ჩვენში „ყაზარას“ სახელს ატარებენ, ავტორს „ხაზარები“ ჰგონია! არც ეს არის შეუძლებელი ჩვენის ავტორისაგან, რადგანაც მისი შედარებითი მეთოდი ეტყოდა, რომ ყაზარადალაქი და „ხაზარი“ კიროსის დროინდელი, ძალიან ახლონი არიან ერთმანეთზე.

განა დაიჯერებს ვინმე, რომ ეს ყველაფერი ერთისა და იმავე კაცის ნათქვამია ერთსა და იმავე საგანზე, ერთსა და იმავე დროს! რომელი ერთი ამისთანა ამბავი მოვთვალეთ ავტორისა? რომელს ერთს მივყვეთ? რომელს ერთზედ ვუთხრათ ან ჰო, ან არა? კმარა ასე წინა და უკუღმა ტრიალი. ყველაფერს რომ გამოვუდგეთ,

ენა დაშვრების, მსმენლისა ყურნიცა დავალდებთან.

წერილი მეექვსე

იმ წარა-მარა სიარულით, რომელიც წინა წერილებში აღვნიშნეთ, ავტორმა, როგორც იყო, ფარნავაზამდე მიგვიყვანა. ფარნავაზის თაობაზე ავტორი გვეუბნება, რომ თითონ იგი და მისი შთამომავლობა „ჯანლითა და ბურუსით“ არის მოცულიო, ეს-კი ამკარაა, რომ შთამომავლობით სპარსი იყო, ახემენიდების ნატამალიო. ამ ფარნავაზის ამკარა სპარსობაზე მოწმედ მოჰყავს ბარათაშვილი, მაშინ როდესაც ავტორმა დაგვიფიცა, რომ ქართველების ნაწერები მასალადაც არ გამოდგებიანო. მაგრამ ამისთანაებს ნულარ გამოვუდგებით. ჩვენ არა ერთი და ორი მაგალითი მოვიყვანეთ იმისი, რომ ავტორი ამისთანაებში იმ მანასესა ჰგავს, რომელსაც თეიმურაზ მეფე ხშირად ეტყოდა ხოლმე:

ასე, ჩემო მანასეო,

ხან ისე და ხან ასეო.

ერთის სიტყვითაო, ამბობს ავტორი, ფარნავაზი საქართველოში ისეთივე საშუაგულო კაცია (центральная личность), რომლის გარშემოც ხალხის თქმულობა აგროვებს ხოლმე ყველა თვალსაჩინო ნამოქმედარს ცხოვრებისას, როგორც მაგალითებრ, კარლოს დიდი ევროპის შუასაუკუნეთათვის და „ვლადიმირი-კრასნოე სოლნიშკო“ რუსეთის ზღაპრულ მოთხრობათათვისაო. ჩვენის ეხლანდელობის დიდად მცოდნე ავტორს რომ მოვკითხოთ, ერთი გვაჩვენოს, სად, როგორ და რა თქმულობით იხსენიებს ქართველის ერი ფარნავაზსა, ნეტა რას გვეტყვის? არა გვგონია, „ქართლის ცხოვრების“ გარეთ, ჩვენმა ავტორმა გვიპოვოს რაიმე ხსენება ფარნავაზისა ჩვენს ხალხში და, თუ გვიპოვის, მაღლობით მუხლს მოვიყრით. დალოცვილს, თუ ეს თქმულობანი ფარნავაზზე სიზმრად არ მოზმანებია და მართლა სადმე არის, რატომ აქ მაინც არ გამოიყენა ის შედარებითი მეთოდი, რომელიც ამისთანაებში მართლა რომ სასწაულმომქმედია და ბევრის რამის ამხსნელი და გამომრკვეველი. ამისთანაებში ხომ ეგ მეთოდი თითონ თავის-თავად ეხვეწება კაცს, აცა — ჩემი საქმე აქ არისო, მიმიშვიო, და რატომ ავტორს ყური არ უთხოვებია. სჩანს, ეგ მეთოდი ავტორისათვის ფრაზაა და არა საქმე.

ავტორი, ფარნავაზის ხსენების შემდეგ, ბევრს რასმე ლაპარაკობს ზოგს ქართულ ენასა, სარწმუნოებასა, სახელმწიფო წესწყობილებასა და ერთობ კულტურაზე და ბოლოს ამბობს, ჩვენა გვგონია — მეტი იყოსო ჩამოთვლა იმ მრავალგვარ ამბებისა, რომლის სარბიელად იყოო საქართველო. ღმერთმა უშველოს, თორემ ჩვენვე გაგვიხდებოდა სახათაბალოდ. ნეტავი ამ საქებურს გზას დასდგომოდა აქამდინაც და მოკლედ მოეჭრა, რაც სათქმელი ჰქონდა. არც ჩვენ დაგვადგებოდა ამოდენა ჯაფა და არც ამდენად შევაწუხებდით მკითხველსა.

აქ მარტო იმას ვიტყვითო, გვეუბნება ავტორი, რომ ფარნავაზიდან დაწყებული არაბებამდე (მეშვიდე საუკუნემდეო ქრისტეს აქეთ) საქართველოს ერთხელაც არ შეხვედრია ფეხზედ მაგრად დადგომაო. იქნება ეგრეც იყო; მაგრამ საიდანა აქვს ეს აზრი გამონასკული? არა გვგონია, ფარნავაზის ხსენება სხვაგან სადმე იყოს, თუ არ „ქართლის ცხოვრებაში“. „ქართლის ცხოვრება“-კი, რასაც ფარნავაზზე მოგვითხრობს, ამის საბუთს არ იძლევა. კაცმა, „ქართლის ცხოვრების“ სიტყვით, შეაერთა მთელი საქართველო, ერთმთავრობა დააფუძნა, წესწყობილება ჩამოაგდო, საერისთაონი გააჩინა და რიგი და წესი დაუდო. ნუთუ ეს ფეხზედ დადგომა არ არის! ამიტომაც ამბობს „ქართლის ცხოვრება“:

„იყო განსვენება და სიხარული ყოველსა ქართველსა ზედა და მეფობისათვის ფარნავაზისა იტყოდეს ყოველნი: „ვმადლობთ სვესა ჩვენსა, რამეთუ მოგვეცა ჩვენ მეფე ნათესავისაგან ჩვენთა და აღგვებდა ხარკი და ჭირი უცხოთა ნათესავთაგან“.

იქნება, და ძალიან შესაძლოც არის, რომ ყოველივე ეს ტყუილიც იყოს მატიანეს მთხრობელისა, მაგრამ თუ ავტორმა ფარნავაზი მატიანეს სიტყვით იცნო, და სხვა წყარო-კი არა გვგონია საფარნავაზოდ გვაჩვენოს სადმე, მაშ ეს სიტყვები იმავ მატიანისა რატომდა ჩააფუჩქნა. თუ ტყუილი იყო, რატომ არ წაუსაბუთა რამ და, თუ არა წაუსაბუთა რა, რატომ აგრე მჩვარში გაახვია თავისი დაქადებული კრიტიკა. ცარიელი სიტყვა დამიჯერეთო, განა? მეტი რა გზაა, უნდა დავუჯეროთ იმას, ვინც საბუთიანს სიტყვასაც არ იჯერებს. ეს, მართალია, ძალმომრეობაა, ჩემნებობაა, მაგრამ მაინც უნდა შევიწყნაროთ, რადგანაც ახალი აღთქმა მოაქვს ჩვენის ისტორიისა და მეცნიერებისათვის: კრიტიკა შემოაქვს და შედარებითი მეთოდი კვლევისა. დეე, მოტყუვდნენ ბალები მითომ-და ახალის აღთქმით, რომელიც ყოველ ძველისძველ აღთქმაზე უარესი და უმდარესია. დეე, კრიტიკისა და შედარებითის მეთოდის კალთა გადააფარონ თავიანთ უვიცობას, ვისაც სურს, და ამ ამოდ ხსენებულ სიტყვებით-კი ვერც ერთს ჭკვამყოფელს კაცს ვერ დაემალევიან უვიცნი და უმეცარნი.

მაგალითად ჩვენის არარაობისა მოჰყავს ავტორს თვით ვახტანგ გორგასლანიც-კი, რომელიც — თუ გნებავთო — ძველის დროთა გმირებს მიეგვანებაო, მაგრამ ამისთანა კაცების მნიშვნელობა არ იყო ხანგრძლივიო. ესენი უბრალოდ იხოცებოდნენ უნაყოფო ბრძოლაში და ვერაფერი მტკიცედ ვერ ააგეს და დაამყარესო. მაშ, მტკიცედ ვერ ააგეს და დაამყარეს მირიანიდამ დაწყებული ქრისტეს რჯული, რომლისათვისაც მეცხრამეტე საუკუნამდე მთელი ათას ხუთასი თითქმის წელიწადი ჯვართ ეცვა მთელი საქართველო?! მაშ, უნაყოფო იყო ბრძოლა ვახტანგ გორგასლანისა, რომ ჩრდილო-კავკასიელთ თავზარი დასცა იმოდენად,

რომ მას მერმედ თითქმის ვეღარა შემოჰბედეს—რა საქართველოს და მას აქეთ ჩრდილოდამ საქართველო მუდმივად უშიშარ იქმნა? მაშ, არც ის ჩაითვლება საგულისმყოფელ საქმედ, რომ ვახტანგმა მიანიჭა ჩვენს ეკლესიას თვითმყოფელობა, დაიხსნა ანტიოქიის დამოკიდებულებისაგან? ეს ორი-სამი მაგალითიც საკმაოა კაცმა დაასახელოს, რომ შვეიცოთ გულმართლობა ამ მაგალითების განგებ არდამნახველისა, ჩვენ ვამბობთ „განგებ“, იმიტომ რომ წარმოდგენელია ავტორს არ წაეკითხოს „ქართლის ცხოვრება“ მაინც, როცა საქართველოს ისტორიის წერას მოისურვებდა, და თუ წაუკითხავს, ამ უეჭველს ამბებზედ განგებ დახუჭავდა თვალს, თორემ სხვაფრივ მოუფიქრებელია ამავების შეუნიშნავობა.

დაასვა რა თავისი თვითნებობის ბეჭედი საქართველოს ისტორიას ფარნავაზიდან არაბებამდე, ავტორი მერე იხსენებს დავით აღმაშენებელს და ამბობს, რომ გამოსაჩენის ნიჭის კაცი იყო, უყვარდა დაახლოება მეცნიერ კაცებთანა, თუმცა თითონ წერა-კითხვა (грамота) მარტო სიბერეში-ღა (в преклонных летах) ისწავლაო. ჯერ ესა, რომ დავით აღმაშენებელი გარდაიცვალა სულ ორმოც-და-თორმეტის წლისა და ამას არ ეთქმის „преклонные лета“. თუნდ ესეც არ იყოს, საიდან გამოატყვირინა ავტორმა ესეთი ამბავი! კაცი, რომელიც წიგნს თვალსადაც არ იშორებდა მაშინაც, როცა საომრად და სანადიროდ დადიოდა, და ამის გამო კინაღამ საშინელ განსაცდელსაც არ შეემთხვია ტფილისის პირს, როცა არაბებს ჩაუსაფრდა, კაცი, რომელმაც სომეხთა სამღვდელთა გააკვირვა თავისის ცოდნითა და მწიგნობრობითა, კაცი, რომელმაც ღირსშესანიშნავი ფსალმუნები დასწერა და რომელიც, ავტორისავე სიტყვით, ქართველ ყმაწვილებს ჰგზავნიდა სამეცნიეროდ ათონს, ეს კაცი სიბერემდე უვიცი იქნებოდა წერა-კითხვისა?! ყოველს ამას ხომ მისი მნახველი, მასთან ყოფილი მთხრობელი მოგვითხრობს. ნუთუ მნახველის სიტყვაც აღარა სჯერა ჩვენს ყოვლად უჯერო ავტორს, რაღაც უცნაურის ჯადოთი მოჯადოებულს, რომ იქ „არა“ სთქვას უსათუოდ, საცა „ჰო“ არის სათქმელი უტყუარის საბუთითა.

დავით აღმაშენებელიდან ავტორი გადადის თამარ მეფეზედ. აი ამაზედ რას ამბობს ავტორი:

„... век Тамары, несмотря на его блеск и внешнее величие, можно скорее назвать веком нравственного разложения и началом политического падения государства“.

ავზნობით ხსენება თამარის დროებისა მტკნარი ტყუილია, თუ უკაცრავად არ ვიქნებით ავტორთან, და სხვებრ კი იქნება თამარის მეფობა მისაჩნევი იყოს დასაბამად დასასრულისა. ხოლო ამის დამტკიცებას იმისთანა საბუთები კი არ უნდა, როგორც ავტორს მოჰყავს, საჭიროა ამ შემთხვევაში პატარა ღონიერად დასძრას კაცმა ტვინის ძაფები. „თამარ მეფეო, — ამბობს ერთი გერმანელი, — იმისთანა სახელია საქართველოში, რომ კლდე, ღრე, ხე, ქვა, რასაც ხელს ახლებ და თვალს მიაკარებ, ყველა იძახის ამ სახელოვანის მეფის სახელსაო“. ეს მართალიც არის. რაკი ესეა, ამისთანა სახელის გაუქმებას და დამდაბლებას პატარა მეტი საფანელი უნდა, ვიდრე ავტორს ჰქონია. აი, საბუთად რა მოჰყავს. აუარებელი ფული იხარჯებოდა სასახლის მორთულობაზე, მონასტრების და ტაძრების აშენებაზე, რომელზედაც

უამისოდაც, უცხოელთა სიტყვითაო, მიდიოდა სამი მეოთხედი მთელის სახელმწიფო შემოსავლისაო.

სრა-სასახლის მორთულობისა რა მოგახსენოთ და რაც შეეხება მონასტრებისა და ტაძრების განდიდება გაშენებასა და ერთობ ამაებზე დიდს ხარჯსა, სწორედ ამაშია დიდი სიბრძნე თამარისა, თუ მართლა ესენი მოუხდენია. ქრისტეს რჯული ქართველებისათვის მარტო სარწმუნოებითი აღსარება კი არ იყო, იგი ამასთან ერთად პოლიტიკური ქვითკირიც იყო საქართველოს მრავალ ნაწილების გასაერთებლად და შემოსაკრებად. ერთობა სარწმუნოებისა ერთობას ერისას მოასწავებდა. დრო იყო ამისთანა და სხვა არა-რა ელემენტი მაშინ შემძლებელ არ იყო ეს ჩვენის ისტორიის დასაბამიდან სასურველი ერთობა დაედგინა. სხვათა შორის, ქართველი ერი ამისათვის უფრთხილდებოდა თავის რჯულს, რომელიც, თავის შინაგან ღირსების გარდა, დულაბობას უწევდა ერთობასა. ამ სიკეთეს დიდი ხანია მიაგნეს ჩვენთა ბედის-გამგებელთა და არ არის ჩვენში არც ერთი სახელგანთქმული კაცი, ან მეფე, რომ, სხვათა შორის, ამ თვალთ არ ეყურებინა ქრისტეს სარწმუნოებისათვის. ამიტომაც, მოცალეობათ თუ არა პოლიტიკური ტრიალი ბედისა, ყოველი მათგანი სცდილობდა, არაფერს ზოგავდა, ქრისტეს რჯული, შინაგანის ღირსებით განდიდებული და მიმზიდველი, გარეთა ღირსებითაც განდიდებინათ, გაემშვენიერებინათ და მისი მონასტრები და ტაძრები ყველგან მოეფინათ ქრისტეს რჯულის სახსოვრად და სადიდებლად.

და თუ თამარ მეფე ამავე გზას ვიდოდა, ეგ მარტო იმის სიბრძნესა და მიხვედრილობას უფრო მოასწავებს, ვიდრე არგაგებას დროების საჭიროებისას. ყველა დროს თავისი ტკივილი აქვს და გაგება ამ ტკივილისა ხვედრია მარტო ჩინებულ კაცებისა, და ჭეშმარიტი მეისტორიე, ვითარცა გამკითხველი, ჯერ იმ დროების ქერქში უნდა ჩაჯდეს და მერე განიკითხოს თვით დროების შვილნიცა. ესე რომ არ იყოს, კაცი ვერც საბუთს უპოვნის, ვერც აზრს, თუნდ მთელს ჯვაროსნობის ომებს, რომელსაც მთელმა ევროპამ კინაღამ თავი არ შეაკლა ეს ხომ ანბანია ისტორიის ფილოსოფიისა, რომლის კალთას ხშირად გადიფარებენ ხოლმე ბალღების მოსატყუებლად გალაღებულნი უვიცნი, როცა ტყუილების ბადეში გაებმიან და სხვა გასამართლებელი არა აქვთ-რა.

თუნდ ეგეც არ იყოს, რომელს ისტორიაში თქმულა, რომ აშენება, გამართვა, სახსოვრების აგება — თუნდ მონასტრებისა და ტაძრებისაც, — წუნად ჩაეთვალოს რომელსამე ერსა, ანუ ერის ბედის გამგებელსა. მაშ, დღეს რომ პარიზში ეიფელის კოშკი ამართეს ქვეყნის გასაოცებლად, სულელობაში ჩამოერთმევა საფრანგეთსა, აქაო და ამაებზედ ფულს როგორ ჰვანტავენო, როცა მუშა-კაცნი შიმშილით უწყდებიანო. თუ ესეა, მაშ ადამიანს ჯერ უნდა ჩამოართვათ ის ნიშან-წყალი ადამიანობისა, რომელიც იწვევს — თავისის სულის წყურვილი ასე თუ ისე სახსოვარში რამეში ხელოვნებით რამით გამოსთქვას, გამოსახოს, გულიდამ გარეთ გამოიტანოს. განა ძველმა სარწმუნოებამ ძველის ბერძნებისამ არ შეჰქმნა იგი მათი ხელოვნება, რომელიც დღესაც ქვეყანას აკვირვებს და სახელს ბერძნისას ჰვენს მთელს ქვეყნიერობაზედ?! ჩვენ, რა თქმა უნდა, ჩვენს ხუროთმოძღვრებას ამისთანა საქვეყნო მნიშვნელობას არ ვაძლევთ, მხოლოდ ვამბობთ, რომ ერს შეხვდება ხოლმე დრო, როცა თუნდ

მონასტრებისა და ტაძრების შენებით — წყურვილს სულისას იკლავს ხოლმე. ეს საპატიო წყურვილია, იმიტომ რომ სათავე წარმატებისა ეს წყურვილია და სხვა არა-რა.

მეორე საბუთად ის მოჰყავს, რომ თამარ მეფემ გაილაშქრა ყარსზედა, ვითომ მარტო იმისათვის, რომ თავის ახლად დაბადებულის შვილის გიორგის ბედი გამოსცადოს და ამისთვის აუარებელი სისხლი დაიღვარა ტყუილ-უბრალოდ. გაგონილა — ასეთი მალე დაჯერება დაუჯერებელისა იმ კაცისაგან, რომელიც მართალსაც არ იჯერებს ვითომ-და უკრიტიკოდ! იქნება გვითხრან, — „ქართლის ცხოვრებაში“ ესე სწერიაო. თუნდ რომ ეწეროს, რა დასაჯერია?! ნუთუ ძველის-ძველ საქართველოს მეისტორიემ ეს ანბანი არ უნდა იცოდეს, რომ მას შემდეგ, რაკი სომხეთი შეიმუსრა, სამხრეთი ჩვენი ღია დარჩა მტერთათვის შემოსასევად. ამ მიზეზით, სომხეთის შემუსვრის შემდეგ, არც ერთი მეფე არ ყოფილა ღირსეული ამ სახელისა, რომ თვალი სამხრეთისაკენ არა სჭეროდეს და აქეთ საბრძოლველად არ გასულიყოს, რომ ან ჩვენი მიჯნა სამხრეთისა საქართველოზედ შორს გაედგა მოსვენებისა და უშიშრობისათვის, ან მტრისათვის ისეთი ზარი დაეცა, რომ დიდხანს აღარა შემოებედნა-რა საქართველოსათვის. ეს იყო პოლიტიკური საჭიროება, რომელიც ეთავდებებოდა ჩვენს მშვიდობით ყოფნასა და არსებობასა. შანქორის ომსაც განჯისაკენ ესევე აზრი ჰქონდა და საჭიროება. ამ მხრით გალაშქრება და განზედ გაწევა ჩვენი — დიდი ხანია ერთს უპირველესს საქმეს შეადგენდა ჩვენის ისტორიისას. განა სულელები იყვნენ დავით აღმაშენებელი და მისნი შემდგომნი თამარამდე და თამარის შემდეგ სხვა მეფენიც, რომ სულ აქეთ იწევდენ საომრად?! ქართველებს ამ მხრით გამაგრება რომ მოესწროთ, — ვინ იცის — საქართველოს ბედი როგორ დატრიალებულიყო. საუბედუროდ, ეს ვერ მოასწრეს და ამისი მცდელი-კი, სხვათა შორის, თამარი, ჩვენმა ავტორმა გამოაკლო დიდებას და სახელსა. მერე რა საბუთით?

აი, როგორ უთარგმნია ჩვენს ავტორს „ქართლის ცხოვრების“ ცხადი სიტყვები: „პირველად შემყრელთა ბედსა და სვესა ზედა ლაშასა... მიჰმართეს ბარდავად“... და სხვანი. აქ ის არის ნათქვამი, რომ ლაშა გიორგის დაბადების დღიდან ეს პირველი გალაშქრება იყო და სიტყვანი „ბედსა და სვესა ზედა ლაშასა“ უფრო სიტყვის გალამაზებისათვის არის მთხრობელისაგან, ვიდრე რაიმე აზრის დასაბუთებისა და დასკვნისათვის. ეხლა-კი არ ვიტყვით ხოლმე „ამის ბედზედ წავედიო“. განა აქ „ბედი“ წასვლის მიზეზად იგულისხმება და არა მარტო სიტყვის მასალად?! ერთის სიტყვით, რაშიაც ღრმად გამსინჯავი კაცი თამარის სიკეთეს დაინახავდა, იქ ჩვენი ავტორი წუნსა და ცუდსა ჰხედავს, რა თქმა უნდა, ეს ავად ხსენება თამარისა არ უშლის ჩვენს ავტორს აქავ ისიც ახსენოს, რომ თამარის დროს მიაღწია ჩვენმა ენამ თავის უმაღლესს სისრულემდე. მოსე ხონელი, შავთელი, სარგის თმოგველი და რუსთაველი დასახელებულნიცა ჰყავს. საქართველოში ამ დროს იღვიძებს წყურვილიო სწავლისა და ცოდნისაო. პლატონი, არისტოტელი და სხვა ფილოსოფოსნი ბიზანტიის სკოლისა ითარგმნებიან ქართულადა, მაგრამ ყოველივე ეს წარსულის შუქი უფრო იყო, ვიდრე საკუთარი ნათელი თამარის დროებისაო. ამბობს ყოველს ამას და არაფრით კი არ ამტკიცებს, არაფრით ასაბუთებს, პირიქით, იმისთანა საბუთები მოჰყავს, რომელნიც უფრო თამარ მეფის საქებარად გამოდგებიან და არა საწუნარად.

დაანებეთ ყოველს ამასაც თავი და მარტო ეს იკითხეთ: რაღა ეს დაუჯერებელი დაიჯერა თამარ მეფეზედ ავტორმა და მთელი ქება-დიდება მემატთანესი ყურთ იქით აიცილა. თუ ცუდს უჯერებს მემატთანეს, კარგს მაინც ყურს რატომ არ ათხოვებს, თუნდ მემატთანის გასამტყუნებლად და ქადებულ კრიტიკაში გასატარებლად. რა ჰქვიან ამისთანა ქცევას, — ეს თქვენ გამოიცანით.

თამარ მეფის ხსენებით ათავენს ავტორი ჩვენს ისტორიას საკუთრივ. მთელს დიდს ხანას თამარის შემდეგ მეცხრამეტე საუკუნემდე ორიოდ სიტყვით-ღა იხსენიებს თავისებურ კადნიერებითვე. აქ არც ერთი ისტორიული სახელი აღარ შეგხვდებათ და ყოველივე იმისთანა ცარიელი და ფუჭი მასლაათია, რომ გაკვირვებულს მკითხველს იმის მეტი არა ჰრჩება რა, რომ გულამოსკვნითა სთქვას: მახლას!

რაკი საკუთრივ ისტორიას მოვრჩით, ღვთისა და ავტორის წყალობით, ამის შემდეგ შევუდგებით იმის გამორკვევას, თუ რას ამბობს ჩვენი ავტორი ჩვენის კულტურის სხვადასხვა ელემენტზედ. დიახ, ბატონებო, საქმე აქ არის. აქა მარხია ის განძი, რომლისათვისაც ასტეხა ჩვენმა ავტორმა ასეთი უილაჯობის ქარ-ბუქი. ამაებში ქადულობს ავტორი, რომ მე პირველი ვარ, რომელიც ამ მხრით ვეხები საქართველოს ისტორიასა და ლიტერატურასაო. მართალია, ბოდინის მოსახდელად ისა აქვს, რომ რაც მიმიღია, იმას გაძლეეთო, მაგრამ მაგას რომ არაფერი მიეღოს, ან ჩვენი რა ბრალია, ან ჩვენის ისტორიისა: საცა გაწვრთნილა და უსწავლია, იმას გადაახდევინოს. განა ტყუილია?!

ცემა გმართებს გამზრდელისა,

რა ყრმა ნახო ავად ზრდილი.

წერილი მეშვიდე

ჩვენა ვნახეთ, როგორი საისტორიო ქარგა გაჭიმა ავტორმა „Письма о Грузии“-სამ და რა-რიგად ზედ წამოაქსოვა თავის საკუთარს ხელით დართულ ძაფებით ყოველივე ის, რაც სიზმარში მოზმანებია. ყოველ ამის შემდეგ ავტორი გადადის ჩვენს ძველის-ძველ კულტურის გამორკვევაზედ. იგი, სიბრძნის მატთანეში გახვეული, მითამ იძიებს ქართველების პირველყოფილ ვინაობას, ქართულს ენას, უწინდელს სარწმუნოებას, ზნე-ჩვეულებას, სახელმწიფო და საზოგადოებურ აგებულებას, ერთის სიტყვით, ყოველს ცალკე ელემენტს კულტურისას თვითოეულად. ჩვენც მივყვეთ ყოველ ამაში ფეხ-და-ფეხ, თუ მოთმინება შეგვრჩა მთქმელსაცა და მსმენელსაც ბოლომდე, იმიტომ რომ ავტორის ნათქვამების ნაყვა სწორედ წყლის ნაყვაა.

ავტორი იკვლევს-რა პირველყოფილს ვინაობას ქართველებისას, ამბობს, რომ იმათი სომეხთაგან გადაკეთებული მატანე მოგვითხრობსო, ვითომც ქართველები, როგორც სომეხებიცა, იაფეტის შვილისშვილ თორგომისაგან ჩამომდინარებენო. თუ ამ თქმულობას დავუჯერებთ, ქართველები არიენი უნდა იყვნენო, რადგანაც სომეხები არის თესლისად არიან ცნობილი მეცნიერებისაგანაო. მაგრამაო, განაგრძობს ჩვენი ავტორი, უკეთესი ლინგვისტები ევროპისანი ქართულს ენას არ აკუთნებენ არც არიულ ენებს, არც სემიტურებს და არც თურანულებსაო. კლაპროტი და სხვანი მკვლევარნი ენისანი უფრო იმაზე დგანან, რომ ქართული ენა არის რაღაც მთლად განცალკევებული, როგორც ენა ბასკებისაო. ჩვენი ავტორი, როგორც ყველაფერში, ისეც ამ შემთხვევაში, უარყოფის გუნებაზეა და ამ „ევროპის უკეთეს ლინგვისტებსა“ და მათთან ერთად კლაპროტსაც აზრს ურღვევს და ამბობს, ჩვენთვის შესაძლებელიაო ანალოგიით (რომელის ანალოგიით?) ის დავასკვნათ, რომ ქართული ენა, თუმცა თვალსაჩინოდ განირჩევა არიულ, სემიტურ და თურანულ ენებისაგან, მაგრამ ზოგიერთ მუხლში ნათესაობაცა აქვს ამ ენებთანაო. განირჩევა იმითიო, რომ არიულს ენებს ორ-ასოიანი ფესვი აქვთ, სემიტურს — სამ-ასოიანი და ქართულს კი ორ-ასოიანიც, სამიანიც და ერთ-ასოიანიცაო. სთქვა და დაჰკრა თავისის ავტორიტეტობის ბეჭედი. თუმც ესეა, მაგრამ ყოველივე ეს მტკნარი ტყუილია, ავტორისაგან მოგონილი. ყველა ამ ენებშია ერთ-ასოიანი ფესვიც, ორ-ასოიანიც, სამ-ასოიანიც, ოთხიანიც და მეტიანიც. საკმაოა ავტორის გასამტყუნებლად მოვიყვანოთ ორიოდე მაგალითი სხვათა მრავალთა შორის, რომ სიტყვა არ გაგვიჭიანურდეს: მაგალითებრ: ძალი სახსკრიტულად cva (ფესვი cvan და cun), ბერძნულად „კიონ“ (ფესვი „კიონ“ და „კინ“), ლათინურად cani, გერმანულად hun-d. აი სხვა მაგალითებიც, საცა უეჭველია ფესვი ერთ-ასოიანი, ორ-ასოიანი, სამიანი და ოთხიანიც არიულ ენებში: i = სვლა, ma = ზომვა, vdi = ხედვა, ნახვა, gno = ჩვენი გონი, საიდანაც წამოსულია რუსული знать, ინგლისური Know და იქნება ჩვენებური „ცნა“-ც, bhidh = ჩხვლეტა, bhudh = გაღვიძება. აბა, თითებზედ დასთვალოს ჩვენმა ავტორმა რამდენი ასოა ამ არიულ სიტყვათა ფესვებში. ან იქნება ჩვენ არ დაგვიჯეროს, რომ ფესვების საქმე ესეა. მაშ აბა, ერთი სხოლიოში მოხსენებულ მეცნიერთა წიგნებს გადახედოს ავტორმა და თავის одним штрихом მკლავი გადაჰხვიოს. თუ ესეა, მაშ ტყუილი ბაიათი არ არის ავტორისა, რომ ვითომ ფესვის ასოთა რიცხვით განირჩევიან არიული, სემიტური და ქართული ენები, მერე თვალსაჩინოდაც! თვალსაჩინო კი არა, მარტო თვალხუჭუნობით თუ მოელანდება კაცს ამისთანა ტყუილი საბუთი გარჩევისა. რა თქმა უნდა, არიული, სემიტური და ქართული ენები განირჩევიან, მაგრამ რით? ამას ავტორი მერე გვეტყვის, როცა ჰკუპას ისწავლის. ეხლა-კი თავისი ზღაპარი უკან წაიღოს, სხვაგან გამოადგება.

ეს ხომ თვალსაჩინო გასარჩევი მოგვცა ხსენებულ ენებისა. ეხლა ნახეთ — რა სასაცილო საბუთს იძლევა ამ ენათა ნათესაობის დასამტკიცებლად წინააღმდეგ კლაპროტისა და სხვათა ევროპის უკეთეს ლინგვისტებისა. იგი ამბობს:

Существование сродства грузинского языка с упомянутыми (арийскими, семитическими и туранскими) языками доказывается уже тем, что раньше одни из лингвистов причисляли его к арийскому, другие — семитическому, а третьи — даже к туранскому семейству.

გესმით ეს „доказывается уже тем“! ეს რა არის: ბოდეაა, თუ ჭკუათა-მყოფელის დალაგებული საუბარი! თუ ევროპის უკეთესნი ლინგვისტნი და იმათ შორის კლაპროტიც ქართულ ენას არ აკუთვნებენ არც არიულს, არც სემიტურს, არც თურანულს, მაშ ტყუილი უნდა იყოს აზრი წინანდელ ლინგვისტებისა, რომელთა შორის, ავტორის სიტყვით, ზოგნი არიულს აკუთვნებდნენ, ზოგნი სემიტურს და ზოგნი თურანულს. აშკარაა, წინანდელი ლინგვისტები სტყუოდნენ, რადგანაც უკეთესნი, ავტორისავე სიტყვით, სულ სხვას ამბობენ: თუ ესეა, მაშ ჩვენის ავტორის „доказывается уже тем“... რა არის? ის არის, რომ, მტკიცდება ამითი, რაც ევროპის უკეთესთა მეცნიერთა აზრით — მართალი არ გამოდგაო. გაგონილა დამტკიცება რისამე იმ საბუთით, რომელიც მართალი არ არის?! თუ არ გაგიგონიათ, ეხლა გაიგონეთო, გვეუბნება ავტორი, რომელსაც ღმერთმა მიანიჭა постичь историю и одним штрихом обнять ея перспективу. ერთი ამ-გვარი გენიოსი-და აკლდა Новое Обозрение-ს და დახე, ყოვლად მოწყალე ღმერთმა ამ გენიოსსაც იქ ამოაყოფინა თავი. ამაზეა ნათქვამი: მიეცეს და მიემატოსო.

დღეს გაბათილებულია წინანდელ ლინგვისტების დანასკვნი, რომ ქართულს ენას აკუთვნებდნენ ხან არიულს, ხან სემიტურს, ხან თურანულს ოჯახს ენებისას. ევროპის უკეთესმა ლინგვისტებმა და იმათ შორის ჩვენის ავტორის კლაპროტმაც წინანდელ ლინგვისტებს ჩაილულის წყალი დაალევიან და ქართული ენა ყველა ამ ენებისაგან განსაკუთრებულ ენად ჩასთვალეს. თუ ესეა, რომ ქართული ენა რაღაც განსაკუთრებული ენააო, უკეთესთა მეცნიერთა აზრით, — სხვა რაღა უნდოდა ავტორს? უსათუოდ ჩვენი ავტორი ევროპის უკეთესთა ლინგვისტებზე უფრო უკეთესი ყოფილა, თორემ — თქვენგან არ გვიკვირს — Новое Обозрение-ში, ამ ბრძენთა ბრძნულ გაზეთში, ის ფეხს მოიკიდებდა და ქადაგად ჩავარდებოდა?! Новое Обозрение-ლებსაც აქვთ ხომ ის უნარი „постичь историю и обнять одним штрихом ея перспективу“. ამიტომაც ჩვენმა ავტორმა და Новое Обозрение-მ სუნით მიაგნეს ერთმანეთს. ფერი ფერსაო, მაღლი ღმერთსაო.

ან ვინ გაამტყუნებს Новое Обозрение-ს, რომ აიღო და თავის ფურცლებზედ ნება მისცა ჩვენს ავტორს ქადაგად ჩავარდნილიყო. Новое Обозрение-მ обняло одним штрихом, რომ აქ ვიღაც გოლიათთანა აქვს საქმე, იმისთანა გოლიათთან, რომელმაც ჯიბეში ჩაისხა ყველა ლინგვისტები ერთად. იქნება არ დაიჯეროთ! ჩვენმა ავტორმა გამოიცნა, რომ ხაზარების ენა აქ, ჩვენში, სადღაც ისე შენახულა, როგორც კიროსის დროს ყოფილა[5]. აბა, Новое Обозрение კი იქნებოდა და ამ ცოცხალ-ცოცხალ ტყუილის მთქმელს ორსავე კარს არ გაუღებდა! წარმოიდგინეთ, რომ მეცნიერებამ დღეს-აქამომდე, არამც თუ ენა ხაზარებისა, ვინაობაც კი არ იცის; ვინ იყვნენ ხაზარები, ერთი რომელიმე ერი იყო, თუ კრებული მრავალ ერებისა, ჯერ არავის გამოუცვნია. ამათგან ერთი იოტის ოდენა ნაშთიც არ დარჩენილა, რომ კაცმა ვარაუდობით მაინც მიაგნოს — ვინ და რა ეგულებოდათ ხაზარების სახელ-ქვეშ ამის

მხსენებელ მემატიანეთა. ერთს სიტყვასაც ამ ხაზარების ენისას არ მოუღწევია მეცნიერთა ყურამდე და ჩვენს ავტორს-კი, არამც თუ ამ ხაზარების ვინაობა სცოდნია, ენა-კი ისე დაუხსომებია, ისე ზედმიწევნით შეუსწავლია, რომ შეუდარებია კიდეც უწინდელი ეხლანდელ ჩვენში მყოფთ ხაზართა ენასთან და დაუნახავს, რომ იგი დღეს თითქმის იმისთანავეა, როგორც კიროსის დროს იყო, ესე იგი ორი ათას ოთხასის წლის წინათ. თუ კაცია, ქვეყანაზედ ამას ერთი ლინგვისტი იტყვის, და ჩვენმა ავტორმა-კი სთქვა.

ამ სახით ჩაისხა ავტორმა ყველა ლინგვისტები ერთად ჯიბეში! არ ვიცით, ჯიბე მისი დაიტევს თუ არა ამოდენა ხალხს და ტყუილების მაფრაშა-კი ამისათვის მეტიც მოვა, იმიტომ რომ ტყუილების მაფრაშა თუნდ მთელს ქვეყანას გასწვდება.

რაც გნებავთ დაარქვით ამისთანა თავგასულობას ცოცხალის და მოურიდებელის ტყუილისას და ავტორი-კი მაინც თავმოწონებულია, რომ აქაც პირველობის ბურთი მან გაიტანა მოედნიდამ და ტყუილების პარკში შეინახა უთაკილებლად. არა გვგონია, მართლმოყვარე Новое Обозрение-ს ამისთანა გამბედავი მთქმელი სხვა ჰყვანდეს. ჩვენმა ავტორმა ამისთანაებში ყველას იქ მოფს აჯობა და დაფნის გვირგვინი სამართლით ამას უფრო ეკუთვნის, ვიდრე სხვას. აკი არარაისგან არ იქნება არა რაიცაო! აი, თუ არ იქნება: დღეს ხაზართა არც ენაა ქვეყნიერობაზედ, არც თითონ ხაზარები არიან სადმე, არსად ერთი სიტყვაც არ დარჩენილა უწინდელ ხაზართა ენისაგან და ჩვენმა ავტორმა-კი ერთიცა, მეორეც და მესამეც იპოვნა კიდეც, — მერე სად? ჩვენში! — კიდეც შეადარა ჩვენში ნაპოვნი ხაზარული ენა კიროსის დროინდელთან და აუწყა ქვეყანას, რომ ხაზართა დღევანდელი ენა თითქმის იგივეა, რაც კიროსის დროისაო. ერთი, არ შეიძლება, წყალობა მიიღოს ავტორმა და ერთი ფრაზა მაინც ხაზარულისა ან კიროსის დროინდელი, ან ეხლანდელი, გამოაცხადოს Новое Обозрение-ს ფურცლებზედ! აბა, ამას ჰქვიან одним штрихом, აი!

ჩვენ-კი ყურებში თითი დაგვიცვია ამ სიდიდე ტყუილის წინაშე და ავტორმა ხომ თავისი იცის: ის მოატყუოს, ვინც მოუტყუებია, და ამისთანები ხომ ყველგან არიან. გულს ნუ გაიტეხს, მით უფრო, რომ ამ ბოლოს დროს იმისთანა მართლმოყვარე ავტორიტეტმა გადააფარა თავისი ძლევამოსილი კალთა, როგორც Новое Обозрение-ა და მისი უშიშარი და უწუნარი დამქაშები. ვინ გაუძლოს!

ჩვენ ვერ მოგვითმენია, რომ ქართული ენის შესახებ არ მოვიყვანოთ აზრი ერთის, საუბედუროდ, უდროოდ გარდაცვალებულის მეცნიერისა, რომელმაც დიდი პატივი დაიმსახურა მეცნიერთა შორის პირველ დაწყებითვე.

ეხლა შეგვიძლიან დავასკვნათ, — ამბობს იგი, — რომ მომეტებული ნაწილი ქართულ სახელ-არსებითისა და ყველა იმის ფესვთა ეკუთვნიან განსაკუთრებულს გვარსა, რომელსაც ჩვენ „ქართულის გვარს“ ვუწოდებთ. თუ მომეტებული ნაწილი ამ სიტყვებისა იპოება სომხურს ენაში, ეს იმას ამტკიცებს, რომ იგინი სომხურს ენას შეუთვისებია ქართულის ენისაგან, რომელიც ოდესღაც დიად გავრცელებული უნდა ყოფილიყო დიდს სომხეთში, ვიდრე არიან შემოვიდოდნენ. შესაძლებელია, რომ თვით ენას ალბანელებისას კავშირი ჰქონოდა

ქართულის ენის ნათესაობასთან. და თუ ეს უკანასკნელი ჰიპოთეზი შესაწყნარებელია, შესაწყნარებელი უნდა იყოს ის აზრიცა, რომ თავდაპირველად ქართველების მეზობლად უცხოვრიათ ალბანელებს, რომელნიც ბოლოს დროს დაუშორებიათ სომხებს-არიელებს[6]. სომხურის ენის ლექსიკონი, ღარიბი სემიტურის სიტყვებით, შეიცავს მრავალს სიტყვას, შეთვისებულს ქართულისაგან და სხვა კავკასიურ ენებისაგან, რომელთაც უმოქმედნიათ იმის სინტაქსისის წარმატებაზედაც. ამის გამო შეუძლებელია ზედმიწევნით სომხურის ენის შესწავლა, თუ რომ წინათვე შესწავლული არა გაქვთ ქართული და სხვა კავკასიური ენები... ქართულის შესწავლით მე ვცან დიდი მნიშვნელობა ამ ენისა სომხურის ენის გამოკვლევისათვის და ვიდრე სომხური ენის გრამატიკას გამოვცემდი, შევუდეგ, თვით ედ. დელორიეს (განთქმული არმენოლოგია) რჩევით, ქართულის შესწავლასა იმ განზრახვით, რომ გამომეკვლია, — რა ეკუთვნის სომხურში ქართულს ენასა. უამისოდ სომხური გრამატიკა მოკლებული იქნებოდა მეცნიერულ სამირკველსა და მეთოდს.

რალა თქმა უნდა, არც ამას დაიჯერებს ჩვენი ავტორი, როგორც არ იჯერებს ლენორმანის ნათქვამს. ეგ მისი ნებაა, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, თვითნებობა და ჭირვეულობა. ეს რომ დაიჯეროს, ქართული ენა ხომ ცოტად მაინც პატივში ჩავარდება, და ეს, როგორც ვნახავთ, ავტორის ანგარიშში არ შედის. ავტორს სურს, ქართული ენა არიულის, სემიტურის და თურანულის ნაბიჭვრად გაჰხადოს ჩამომავლობით, და ღირსებით ხომ თითქმის მიწასთან გაასწოროს, როგორც ყველაფერი, რასაც-კი ქართული სახელი ჰქვია. ეს მოსწონთ-და ბულვარის აკადემიის წვრილფეხობას, და ჩვენის ავტორის მსგავს კაცისათვის დიდი გულადობა და უნარი იქნება ამ წვრილფეხობის ტაშს ყური არ ათხოვოს და არ წაეცდენინოს.

ავტორმა სხვა არა გვაუწყა-რა შესახებ ქართული ენის ფილოლოგიისა. ის არის და ის, რაც ზემოთ მოვიყვანეთ. ახლა ხომ გაარჩია მითამ ფილოლოგიური აგებულება ჩვენის ენისა და გამოარკვია მისი გვარეულობა, მას მერმეთ შეუდგა მის ისტორიის მოთხრობასაც. ეგ ენაო ფლექსიური ენაო, — გვეუბნება ამ ახალს ამბავს ჩვენი ახალი ისტორიკოსი, — და ეხლანდელი ქართულიო ისე ცოტად განსხვავებულია ძველ-ქართულისაგან, რომ შუა საუკუნეთა თხზულებას დღევანდელი ქართველი ადვილად ჰკითხულობს და ადვილადაც ესმისო. ეს გარემოება გვიჩვენებს, რა ცოტად წარუმატნია, რა ცოტად განვითარებულა ქართული ენაო. დიად, ეგრე გახლავთ: იტალიელნი დანტეს (+ 1321 წ.), ტორკვატო ტასოს (+ 1595 წ.) დღეს ადვილად ჰკითხულობენ და ადვილად იგებენ წაკითხულსა და ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ მას აქეთ იტალიური ენა ძალიან ცოტად წინ წასულა და განვითარებულა!

იმას ხომ არა კმარობს ავტორი, რომ ეს საბუთი არ არის ენის წარუმატებლობისა და განუვითარებლობისა, იმასაც იმახის, — აქედამ ცხადად ვხედავთო ქართულის ენის შეგვიანებას წარმატების გზაზედაო. აქედამ უნდა ვიგულვოთო, რომ ისტორიის წინათ-დროს სვლა ქართულის ენის წარმატებისა უფრო მძიმედ მიდიოდაო. ვინ იცის, რამდენი დაუსრულებელად დიდი დრო გავიდა, ვიდრე ქართული საფლექსიო ხანამდე მოაღწევდაო. სად, როდის და რა გარემოებით მოხდა ეს ამბავი, არავინ იცისო, მაშინ როდესაც მხოლოდ ისტორიას ენისას შეეძლო დაეხატა ჩვენთვის სრული სურათი ქართველების ავ-კარგიანობისა

ისტორიის წინათ-დროსაო. ამით ათავებს ავტორი ჩვენის ენის ისტორიას და ეს ისტორიაა, თუ არა, თქვენვე გამოიცანით. ეს ისეთი ისტორიაა ენისა, როგორც ასტრონომიაა — კაცმა სთქვას: დღისით სინათლეა და ღამით ბნელიაო. აქ ის ღირსება მაინც არის, რომ ყურებ-დასაცმელი ტყუილი ცოტაა.

რაც აქ დააკლო ავტორმა, ის იქ შეასრულა, როცა ჩვენს მწიგნობრობაზე გადადის. არავინ იცისო, ამბობს ავტორი, როდის შემოიღეს ხუცური ანბანიო. სომხებს რომ დაუჯეროთ, — ქართული ხუცური ანბანი იმ მესროფმა შემოიღო, რომელმაც სომხური ანბანი შეადგინაო. სჯერა თითქმის ჩვენს ავტორს ეს ამბავი და უმატებს, არა გვგონია ქრისტიანობამდე ქართველებს ანბანი ჰქონოდათო. მართალია, ქართული მატანე და იმის ამჟამად ბარათაშვილი და სხვა ისტორიკოსები ამტკიცებენ, ვითომც ქართული მხედრული ანბანი შემოღებული არის III საუკუნეში, ფარნავაზის დროსაო, მაგრამაო:

„Это утверждение не только идет в разрез с общим законом развития народов, но и со всем ходом развития Грузии“ (Сев. Вест. № 3, გვ. 49).

ეხლავ დაინახავთ — რა კარგად სცოდნია ჩვენს ავტორს ეს „общие законы развития народов“. ჯერ თითონ ავტორსა ვკითხოთ: რას ჰნიშნავს ეს მისი რეზიუმე-ი с общими законами развития народов. აი რასაო:

„Грузинская гражданская азбука мхедрули звуковая, между тем, древнейший в мире памятник звукового азбучного письма (надпись на гробе царя Ашманацора, найденная близ Сидона) относится, как известно, лишь ко II в. до Р. X., а следовательно, в III. в. до Р. X. грузины не могли знать звукового азбучного письма“ (Сев. Вестник, № 3, გვ. 49).

ანუ, მოკლედ ვსთქვათ, ქართველებს საიღამ ექნებოდათ ხმოვანი ანბანი, როცა ქრისტეს წინათ მეორე საუკუნემდე ქვეყანაზედ არავისა ჰქონიაო. მთელმა ქვეყანამ იცის, ჩვენის ავტორის მეტმა, რომ ხმოვანი ასოები ჯერ კიდევ ეგვიპტელთა ჰქონდათ, ამათგან გადავიდა ფინიკიაში და ფინიკიელებმა შეადგინეს მას მერმეთ სრული ხმოვანი ანბანი და მთელს ქვეყანას მოჰფინეს. ყველანი, ვისაც კი ამ საქმისა გაუგია რამ, ამბობენ, რომ ხმოვანი ანბანი ათასს წელიწადზე უფრო ადრე ქრისტეს წინათ შემოღებულიაო. ზოგი ორი ათასს წელიწადზედ მეტსაც ჰფიქრობს ქრისტეს წინათ და ათასზედ ნაკლებ-კი არავინ. შორს რათ მივდივართ, თითონ იმ აშმანაცორის საფლავზედ ზედწარწერილი, რომელსაც ჩვენი ავტორი ზემოთ იხსენიებს, მეორე საუკუნეს-კი არა, მეტერთმეტე საუკუნეს ეკუთვნის ქრისტეს წინათ. ეს ამბავი ჩვენს ავტორს ამოუწერია კორშის თხზულებიდან, მაგრამ თავისის „одним штрихом“ ვერ გაუგია სიტყვები კორშისა, რომელსაც ხშირად იმოწმებს ხოლმე ჩვენი ავტორი თავის წერილებში. აი კორში რას ამბობს:

„Древнейший из сохранившихся памятников азбучного письма относится к одиннадцатому веку до христианской эры... Это надпись на гробе царя Ашманацора, найденная близ Финикийского Сидона“ (Всеоб. ист. лит., т. I, стр. 81).

ებლა კიდევ ჩვენ ვეტყვი ავტორს მისსავე სიტყვებს, რომელიც ჩვენზედ იმან სოქვა „Новое Обозрение“-ს № 1847:

„... Увы, знать заглавие книги и уметь пользоваться ею — далеко не одно и то же“.

კაცს ვერ გაურჩევია თერთმეტი (ასობით დაწერილი და არა ციფრებით) ორისაგან და სხვას-კი ასე გაბედულად უსაყვედურებს. ვსთქვათ, არ იცოდა ავტორმა, რომ ხმოვანი ანბანი მეორე საუკუნის ამბავი არ არის და ეკუთვნის მეთერთმეტე საუკუნეს ქრისტეს წინათ, ვსთქვათ — მისი უნარი „постичь историю и обнять ее одним штрихом“ იქამდე „დარდაკია“, რომ ზემომოყვანილი კორშის სიტყვებიც ვერ გაუგია, — ის კრიტიკული ნიჭი სადღა დაემალა, რომ ეფიქრა, — ამ ჰეროდოტეს რომ ვახსენებ ჩემს წერილებში, რა ანბანითა სწერდაო. ხმოვანი ანბანი მეორე საუკუნეს ქრ. წინათ შემოიღესო. მაშ, ჰეროდოტე, რომელიც 484 წელს იყო ქრისტეს წინათ, თუკიდიდი (474 წ. ქრ. წინათ), სოფოკლი (490 წ. ქრისტეს წინათ), პინდარი (520 წ. ქრ. წინათ) ჰიეროგლიფებითა, იდეოგრამებითა და ლურსმულითა სწერდნენ?! სხვას ნულარავის დავასახელებთ, ესეც ეყოფა ჩვენს ავტორს ძილადაც და სიზმრადაც.

ეს გახლავთ მისი в разрез с общими законами развития народов.

კიდევ ვიტყვით: დალოცვილს, ესე კარგად სად უსწავლია ეს общие законы развития народов. აკი მოგახსენეთ, რაც ზევით დააკლო ავტორმა, აქ შეგვისრულებს მეთქი. ამისთანა უებრო ტყუილისათვის უპრიანიც იყო, ცოტა შეესვენა.

წერილი მერვე

ჩვენ, რასაკვირველია, სახეში არა გვქონია და არცა გვაქვს ან ჰო ვსთქვათ და ან არა მასზედ, თუ — როდის და ვისგან იყო შემოღებული ქართული ხმოვანი (ფონეტური) ანბანი და ან რომელი ადრეა შემოღებული — ხუცური თუ მხედრული. ეს ჩვენზედ უკეთესად მცოდნეს დავანებოთ. ჩვენ მივყვით ისევ მტყუანს ტყუილის კარამდინ.

საქმე ის არის, — ჩვენს ავტორს „Письма о Грузии“-სას გაუგონია, ალია მომკვდარაო და არ იცის-კი, რომელი ალია. ალალ ბედად ყური სადღაც მოუკრავს, რომ ეხლანდელს დროში ერთად-ერთი სახსარი, ერთად-ერთი გზა გამოძიებისა და მართლის კვლევისა კრიტიკაა, და ვერ დაუსწავლია, ვერ შეუთვისებია-კი, ეს კრიტიკა რა ხილია. ამ ბატონს ჰგონია, ვითომც კრიტიკა მართო ამას კვრავ, ანუ სალდათური „ატკაზი“. ბაღღური, ანუ უკეთ ვსთქვათ, ქუჩური კრიტიკა ხომ იმაში მდგომარეობს, რომ წუნი დასდო იმასაც-კი, რაც დასაწუნარი არ არის და საცა „ჰოა“ სათქმელი, იქაც „არა“ სთქვა, და ამისათვის თუნდ ლოდიკა გაიწიროს, თუნდ ჭეშმარიტება გაითელოს, თუნდ მართლმსჯელობა გაილახოს, ბევრს არაფერს

დაგიდევს. ეს არის იგი ქუჩური კრიტიკა, რომელსაც დღეს ჩვენში დიდძალი ტაშის მკვრელი ჰყავს ჩვენს ბულვარზედ. ხოლო არის სხვა კრიტიკა, რომელსაც მეცნიერული კრიტიკა ჰქვია. იგი „ჰოს“ სათქმელსაც და „არას“ სათქმელსაც ერთნაირის სიფრთხილით, ერთნაირის აწონდაწონვით ეპყრობა. იგი იმითია ღირსეული, რომ „ჰოს“ საბუთსაც ისეთისავე გულმოდგინებით იძიებს, როგორც „არას“ საბუთსა, რადგანაც სახეში მარტო მართალი აქვს და სხვა არარა. ამისთანა კრიტიკა მართლმოყვარე გამომძიებელია და მართლგამკითხავი სასწორი: თუნდ რომ „ჰოს“ გზით შეუდგეს თავის საქმეს, თუნდ „არას“ გზით, ორმავე გზამ მართალთან უნდა მიიყვანოს. ამიტომაც კრიტიკა ერთს გზასაცა ჰხმარობს და მეორესაც, იმისდა მიხედვით, თუ — რა საქმეში რომელი უფრო უტყუარად და ადვილად აპოვნინებს მართალს.

როგორც ეტყობა, ამ უკანასკნელის მხრით ჩვენი ავტორი არ იცნობს კრიტიკასა და ამიტომაც თითქო უფიქრია, თუ ყველაფერზედ ამა არა ვკარ, ყველაფერს წუნი არ დავსდე, კარგიც ცუდად არ ვაქციე, ტყუილს „არას“ მართალი „ჰო“ არ გავაბათილებინე, ან ტყუილს „ჰოს“ — მართალი „არა“, კრიტიკოსად არვინ ჩამთვლისო. სხვა გზით არ აიხსნება იგი უცნაური ქცევა ავტორისა, რომლის გამო იძულებულ ვართ ეხლა საუბარი ჩამოვაგდოთ.

ჩვენს ავტორს თითქო გულში ეკლად სცემია, რომ უსლარმა — ამ ყველასაგან ცნობილმა და პატივცემულმა მეცნიერმა — ჩვენი ქართული ანბანი მოიწონა და სთქვა, ამისთანა სრული და სავსე ანბანი არავისა აქვს ქვეყანაზედაო. თითონ ჩვენს ავტორს მოჰყავს ეს აზრი უსლარისა[2].

აბა, ბალღური კრიტიკა როგორ შეიშვნევდა ამ ქებას, რაღა კრიტიკაა, თუ აქებ, თუნდა მართლა საქებურიც რამ იყოს!.. როგორ თუ გაჰბედა ვინმე და ქართველს რამ უქოვო, — თითქო ატკეცილა ამაზედ ავტორი, მოსულა გულზედ და გვეუბნება, — აბა, სწორედ ეგ ანბანის სავსეობა და სისრულე ამტკიცებსო, რომ ქართულს ენას მაგდენი არა წარუმატნია-რა და არ განვითარებულაო.

თუ ენის წარმატებას რაიმე დამოკიდებულება აქვს ანბანის მეტ ნაკლებობაზედ, — რა თქმა უნდა — სავსეობა და სისრულე ანბანისა უეჭველი ნიშანი უნდა იყოს ენის წარმატებისა და განვითარებისა. თუმცა ესეთი დამოკიდებულება ყინულზე დაწერილი თამასუქია ჩვენის ავტორისა, მაგრამ ცოტას ხანს დავუჯეროთ ეს ამბავი და ერთი ვნახოთ, ჩვენს საქებურ ანბანისაგან რა უცნაურს საწუნარს გამოატყვრენს. მართალიაო, ამბობს ჩვენი ავტორი, უსლარი უქებს ქართულს ანბანს სისრულესა და სავსეობასა, მაგრამაო.

„Это обстоятельство еще более подтверждает (?) наше мнение (!!!), высказанное в предыдущих письмах относительно заметно выраженной медленности развития грузинского языка. Если бы он развивался полнее и быстрее, в нем непременно (!!) появились-бы, как это мы видим в других языках, некоторые новые особенности, хотя-бы, напр. сложные гласные“ (Сев. Вест., № 3, გვ. 50).

ამასა ჰქვიან გამგელებული მადა ბალღურის კრიტიკისა. ჩვენს ავტორს არა სცოდნია, რომ ყველა ენას თავისი საკუთარი ანბანი იმიტომა აქვს, რომ თავისი სიტყვები წერით გამოათქმევინოს ასოებს. ვინ არ იცის, ჩვენის ავტორის მეტმა, რომ ანბანი საზოგადოდ მარტო იმ ხმების კრებულია, რომელთაც ენა საჭიროებს თავის სიტყვების გამოსათქმელად და რომელნიც აღინიშნებიან, გამოიხატებიან ასოებით. ანბანი წარმომადგენელია მარტო იმ ხმებისა, რომელნიც ენაში არსებობენ. ანბანის აკვარგიანობა იმაზეა დამოკიდებული, თუ რამოდენის სავსეობითა და სისრულით ჰმველის ენას — მისი სიტყვები განგებ შემოდებულ ნიშნებით, ესე იგი ასოებით, გამოსთქვას წერთა.

უსლარს, რასაკვირველია, ჩვენს ავტორზედ უკეთ სცოდნია ეს ერთად-ერთი ღირსება ანბანისა და ამიტომაც, რაკი ჩაჰკვირვებია ჩვენს ანბანს, დაუნახავს, რომ არ არის არც ერთი იმისთანა ასო, რომ რა ხმის ნიშანიც არის, ის არ გამოითქმებოდეს; არ არის ქართულში არც ერთი იმისთანა სიტყვა, რომ ზედმიწევნით, უმეტ-ნაკლებობით გამოსათქმელად შესაფერი ასო არა ჰქონდესო. ამიტომაც მართლწერა ქართულისა ისე გაადვილებულია, ისე განმარტივებული, რომ სხვა ეგეთი ანბან-სრული ენა ქვეყანაზედ არ მეგულებათ. სავსეობა და სისრულე ანბანისაც ამაშია და სხვა არარაში. სხვა რაღა უნდა მოეთხოვებოდეს ენას, ანუ ენის პატრონს ერს, როცა თავის სიტყვების დასაწერად თავის ანბანსა ჰქმნის?

არაო, — გვეუბნება ჩვენი ავ-გუნებიანი ავტორი, — რატომ „რთული ხმოვანი“ ასოები არა გაქვთო. გაგონილა! თუ ენას არ ესაჭიროება, რად უნდა ტყუილ-უბრალოდ ის რაღაც „რთული ხმოვანები“! სხვა ენის სიტყვების დასაწერად და გამოსათქმელად თუ? თუ ესეა, ეს რა თავში საცემია ქართულის ენისათვის, რომელსაც იმდენი და ისეთი ხმოვანი ასოები აქვს ანბანში, რამდენიც და როგორიც საჭიროა მისთვის. თუნდ ესეც არ იყოს, რა საბუთია ენის წარმატებულობისა და განვითარებისა რთული ხმოვანები? ან რა არის ეგ რთული ხმოვანები? ამისთანა ტერმინი ჩვენ არსად შეგვხვედრია. მეცნიერებაში ხმარობენ ამისათვის სულ სხვა ტერმინს, სახელდობრ, ორკეცი, ანუ ორმარცვლოვანი ხმოვანიო. თუ ორკეცი, ორმარცვლოვანი ხმოვანი ნიშანია ენის წარმატებულობისა და განვითარებულობისა, მაშ ესტონური ენა ძალიან განვითარებული და წარმატებული უნდა იყოს, რადგანაც ცხრა ხმოვან ასოთა შორის ბევრი ორკეცი ხმოვანიცა აქვს. ამაზედ უფრო უკეთესს მაგალითს წარმოგვიდგენს ჰოტენტოტების ენა, რომელსაც თორმეტი ორკეცი ხმოვანი აქვს. მაშ, ჩვენის ავტორის თეორიით, ჰოტენტოტების ენა დიდად წარმატებული და განვითარებული ენა უნდა იყოს, რადგანაც იმოდენა ორკეც ხმოვანს არა ევროპიული ენა ვერ წარმოგვიდგენს. თუნდ ეგეც არ იყოს, არის ბევრი იმისთანა ენა, რომელსაც ძველად ორკეცი ხმოვანები ჰქონია და, რაოდენადაც წარმატებაში შესულა, იმოდენად ცდილა ორკეცი ხმოვანი ერთხმოვანად გადაექცია. მაგალითებრ, კლასიკური ლათინური ენა, რომელიც ყოველთ უწინარეს იმითი განესხვავება ძველს ლათინურს, რომ ორკეცი ხმოვანები ერთხმოვანებად გადაიქცია: თითქმის ყველა ორკეცი ხმოვანი, „au“-ს გარდა, ერთს გრძელ ხმოვანებად შეიცვალა. ჩვენის ავტორის ტყუილი თეორია რომ დავიჯეროთ, გამოვა, — ვითომც კლასიკური ლათინური

ნაკლებ წარმატებული და განვითარებული იყოს ძველს ლათინურზე, რადგანაც ის ორკეცი ხმოვანებიც გაიუქმა, რაც ძველს ენაში იყო, და არამც თუ მოიმატა რამ ახალი.

გაგონილა!.. გაგონილა ასეთი ლაგამ-წამოყრილი ლაპარაკი სამეცნიერო საგნებზედ!.. საკვირველია, საიდან იგონებს იმისთანა უცნაურს საბუთებს ეს მართლა და უცნაური და რაღაც ჯადოთი შელოცვილი ავტორი. აქ რა არის, თუ არ ბალღური დაჟინება, რომ კრიტიკა მარტო მაშინ არის კრიტიკა, როცა სწუნობ რასმე, თუნდ საწუნარიც არ იყოს. ან რაზედ შეჰშურდა, რომ საწყალ ქართველებს ეს ერთი რამ მაინც უქეს ევროპიელებმა, და ეს ერთად-ერთი მაღლი მატლად რაზედ გადაგვიქცია! ასე იცის განგებ აკვიატებულმა აზრმა, უფიცობაზედ შემჯდარმა: გინდა თუ არა, ჰსურს გადალახოს ყოველივე ქართული და ამისათვის კარგსაც ცხვირში ძმრად გვადენს, მერე ისე, რომ ტყუილს ყველგან კუდი გარედგან ჰრჩება. ესეც კია: ჩვენი მართლა-და მოსაწონი ანბანი რომ ექო, რას ეტყოდა ავტორს ჩვენი აკადემია ბულვარისა, — ეგ რაღა „отрицание“ და კრიტიკააო, თუკი ქება და მოწონება წამოგცდებოდაო.

ეხლა დროა ვიკითხოთ, — რა დამოკიდებულება აქვს ენის წარმატებას ანბანის მეტ-ნაკლებობაზედ. სლავიანური ენა კირილესა და მეთოდეს დროს განა უფრო განვითარებული იყო და წარმატებული, რომ მაშინაც ჰქონდა „რთული ხმოვანები“, როგორც მაგალითებრ — „я“, „ю“, რომელთაც ჩვენ „რთულს“ ვეძახით, ანუ უკეთ ვსთქვათ, ორ-ხმოვანებს, რადგანაც სხვა ხმის მოუშველებლად ვერ გამოითქმებიან. ინგლისური ანბანი დღესაც სხვა ანბანზედ უფრო ნაკლებია, უფრო უკან ჩამორჩომილი. ინგლისელნი ერთსა სწერენ და სულ სხვას ამოიკითხვენ ხოლმე. იქ სიტყვა წერით ერთია, წაკითხვით სხვა და ხშირად ისეც არის, რომ სამი სხვადასხვა-ნაირად დაწერილი და სხვადასხვა მნიშვნელობის სიტყვა ერთნაირად გამოითქმის, ასე რომ მნიშვნელობას მაშინ გაიგებთ, როცა დაწერილსა ჰნახავთ. მაგალითებრ, write = წერა, right = უფლება (право), rite = წესი (обряд). ამ სამსავე სიტყვას ერთნაირად ჰკითხულობენ ინგლისელნი და გამოითქმის როგორც „რაიტ“, სხვადასხვა-ნაირად კი იწერება და სხვადასხვა მნიშვნელობისაა. ტეილორი ამ ამბავს დიდ ნაკლად უთვლის ინგლისურს ანბანს, მაგრამ განა ამითი ითქმის, რომ ინგლისური ენა განუვითარებელია? ჩვენ მოვიყვანეთ ორი მაგალითი, რომ ანბანის მეტ-ნაკლებობა არაფრად შეეხება ენის წარმატებას არც მაშინ, როცა „რთული“ ხმოვანებია ანბანში, არც მაშინ, როცა ანბანი ნაკლებია. მაშასადამე, ენის წარმატებასთან ანბანის მეტ-ნაკლებობას არავითარი დამოკიდებულება არ უნდა ჰქონდეს. ესე რომ არ იყოს, მაშ როცა ჰოტენტოტები იქამდე წარიმატებენ, რომ თავის ანბანს იქონიებენ და იმ ანბანში თორმეტს ორკეცს, ანუ ორ მარცვლოვანს ხმოვანს ჩამოარიგებენ, მათი ენა ერთბამად წარმატებული და განვითარებული გამოვა ქვეყნის მოედანზედ. ჰოტენტოტების ანბანის შექმნა ხომ დღესაც შესაძლებელია, ნამეტნავად თუ ევროპიელებმა მოიწადინეს. მაშ ჰოტენტოტების ენა შესაძლოა დღესვე მეტად წარმატებულ ენათა შორის ჩაითვალოს, თუ ჩვენის ავტორის ტყუილმა თეორიამ იპრიანა. აკი ვამბობთ, აშკარაა, რომ ენის წარმატებასთან ანბანის მეტ-ნაკლებობას არავითარი კავშირი არა აქვს. თუ ესეა, მაშ ავტორის ნათქვამი ჩვენის ანბანის სისრულის გამო: „это обстоятельство еще более

подтверждает наше мнение“ ასე უნდა შეიცვალოს: это обстоятельство всего менее подтверждает... და სხვანი.

ან რას აუხირნია და ყურებს გვიჭედავს იმითი, რომ ქართული ენა მძიმედ, დაგვიანებით ვიდოდა წარმატების გზაზედაო. ან რათა ჰგონია, რომ არის ქვეყანაზედ რომელიმე ენა, რომ ჭინებით ევლოს. ყველასაგან ცნობილია, რომ ბევრი ათი-ათასი წელიწადი გავიდა, ვიდრე ადამიანი ენას შეჰქმნიდა სამეტყვეოდ. ეს შემოქმედობითი ძალი მეტყველებისა უფრო ნაკლებად სწარმოებს მას შემდეგ, რაკი ისტორიულ ხანამდე მოაღწია ადამიანმა. ტეილორი ამბობს, რომ ამას შემდეგ ამ ძალმა ახალი თითქმის აღარა შესძინა-რა ენასაო. ამისი მიზეზი ის არისო, რომ ადამიანის საჭიროებას ჰყოფნიდა იგი სიტყვები, რაც მამა-პაპათაგან ესწავლათო, და, თუ ახალი აზრი რამ გამოეხატებოდა გონებაში, ისევ ძველს სიტყვებს გადააკეთებდა ხოლმე ასე თუ ისე ამ ახალის გამოსამეტყველადაო. თუ ესე იყო მაშინ, როცა ენა ნაკლებ მდიდარი იყო სიტყვებით, უფრო ასე უნდა იყოს ეხლა, როცა უკვე ამ მხრით გამდიდრებულია.

ვგონებთ, თვალსაჩინოდ და სწრაფად უნდა იცვლებოდეს მარტო ჯერ არ-დადუღებული, არ-დასრულებული, არ-დამთავრებული ენა, როგორც ყველაფერი, რაც-კი ორგანებურ ზრდას ექვემდებარება. ბავში უფრო სწრაფად იცვლება, ვიდრე დავაჟკაცებული ადამიანი, ხოლო იგი ენები, რომელთაც უკვე მიუღწევიათ იქამდე, რომ თავისი ლიტერატურა აქვთ, თავისი მწიგნობრობა, უფრო ძლიერ უნდა ეურჩებოდნენ ცვლილებას, ესე იგი ახლის რისამე შემოსევას, რადგანაც ლიტერატურა, მწიგნობრობა, ანუ, როგორც ტეილორი ამბობს, სკოლის მასწავლებელი და სტამბა ძლიერ ინახავენ სიტყვებს და ერთხელ და ერთხელ დადგენილ ფორმებს. ველურთა ენა უფრო უღონო უნდა იყოს ამ შემთხვევაში. იგი უფრო ადვილად მოძრავია, რადგანაც ყოველ ცალკე თაობის ხელთ არის. მას მარტო საყოველღეო ლაპარაკი ინახავს და მარტო იგი შერჩება ხოლმე, რაც განუწყვეტლივ ხმარებაშია. ამისთანა ყოფაში ენა მარტო ყურის ანაბარად არის დაგდებული. ხან ვერც მთქმელი იტყვის სიტყვას რიგიანად, ხან ვერც მსმენელი დაიხსომებს გაგონილს უცვლელად და ამიტომაც სიტყვა გადიცვლება ხოლმე ზოგჯერ იმდენადაც, რომ ვერც-კი აღადგენს კაცი მის პირველყოფილ სახეს. ეს მიზეზია, რომ მდაბიო ხალხი, ესე იგი უწიგნო, რომელიც სიტყვებს მარტო ყურით ჰტყობულობს და ყურით იხსომებს, ხშირად გადასცვლის ხოლმე სიტყვას და აფუჭებს. მაგალითებრ: Квартира = хватера = фатера, свобода = слабода, жизнь = жисть, бегдნიერი = бегдრიანი, მეფე = ნეფე, ნიშანი = ლიშანი და სხვანი.

მინამ ლიტერატურა, მწიგნობრობა, გაძლიერებული და მოფენილი არ არის, ენის ცვლილებას კიდევ გზა აქვს, დიდი თუ პატარა, მერე-კი მუხლი თანდათან ეხუთება და სვლა უმძიმდება, და ამიტომაც ადვილად დასაჯერებელია, რომ უკანასკნელ შემთხვევაში ერთხელ დადგენილი სიტყვები და ფორმები უფრო გამძლეობენ, უფრო უცვლელობას ექვემდებარებიან, ვიდრე ცვლილებასა. თუ ესეა, მაშინ ავტორის სიტყვები, რომ თუ ქართულს ენას სრული და სწრაფი წარმატება ჰქონებოდა, ახალს განსაკუთრებულს რასმე თვისებას შეიძენდაო, არას გზით ჭკვაში მოსასვლელი არ არის და უგულო ნაჭუჭია. აკი

წინათ მოვიყვანეთ აზრი ტეილორისა, რომ ეხლა ენები საზოგადოდ იმ მდგომარეობაში არიან, რომ შემოქმედებითს ძალას ადამიანისას ძალიან ცოტა-და შეუძლიან ახალის რისამე გაჩენისათვის. ან რა არის ის ახალი განსაკუთრებული თვისება, რომლის არ-შემოდებას წუნადა სდებს ჩვენს ენასა ჩვენი ახირებული ავტორი? თუნდა ორმარცვლოვანი ხმოვანებით, გვეუბნება ავტორი. ჩვენა ვნახეთ, რომ ორმარცვლოვან ხმოვანების ქონა არამც თუ ენის წარმატებულობას მოასწავებს, არამედ რაღაც ლინგვისტიურს ბურანს, რომელიც ჩვენს ავტორს თავს დასხმია.

ახალისა არ ვიცით და რომ ჩვენს ენას ბევრი ისეთი განსაკუთრებული თვისება აქვს, რომელსაც ბევრი სხვა, უფრო წარმატებულად მიჩნეული ენები შეჰყნატრებენ, — ამას ეჭვი არ უნდა. ჩვენ მოვიყვანთ ორიოდე ამის მაგალითს, მით უფრო, რომ ეხლა სიტყვამ მოიტანა და — ვინ იცის — მერე შეგვხვდება-და დრო ამის თქმისა, თუ არა.

შრადერი ამბობს, რომ ინდო-გერმანული ენები ყველაფერში არ წარმოადგენენ იდეალს სისრულისასაო. მე მოვიყვანო ერთს დიდად საყურადღებო მაგალითს, რომელიც დაგვანახავს, რომ ინდო-გერმანული ფორმა მეტყველებისა სხვაზედ უარესია და ნაკლულოვანიაო. რა მაგალითია ის მაგალითი, რომელიც ასე უსრულადა ჰქმნის ინდო-გერმანულს ენებს და თავის წარმატებულობით სჯობნის? გული გაუსკდება ჩვენს ავტორს, როცა ამის პასუხს ვეტყვით. აი რა: ინდო-გერმანულს ენებს მრავლობითის რიცხვის აღსანიშნავად აქვთ ბრუნვა განსხვავებული მხოლოობითის ბრუნვისაგანაო, მაშინ — როდესაც ლოლიკა ითხოვს მრავლობითსა და მხოლოობითს ერთი და იგივე დაბოლოვება ჰქონდესო. არიანო ამ მხრით უფრო სრული ენები, რომელთაც მრავლობითის მაჩვენებელ სუფიქსს ჩაერთვის ხოლმე მხოლოობითის დაბოლოება დასაბრუნებლად. თურმე ნუ იტყვით, ჩვენი ენაც ამ შრადერისაგან მოწონებულ ენათა შორის მოქცეულია. ერთგვარს მრავლობითს ჩვენს ენაში აქვს სუფიქსად „ები“ და ამ სუფიქსით ჩვენი მრავლობითი ისე იბრუნება, როგორც მხოლოობითი, მაგალითებრ: კაც-ები, კაც-ებისა, კაც-ებსა, კაც-ებმა, კაც-ებითა და სხვანი. ამ სახით, ჩვენს ენაში სუფიქსი სიტყვასა და ფლექსიას შუა მოექცევა ხოლმე, შრადერის სიტყვისამებრ, და იბრუნება როგორც მხოლოობითი. ეს ენის ღირსებად მიაჩნია შრადერს[1].

მეორე განსაკუთრებული თვისება ჩვენის ენისა, რომელიც, ჩვენის ფიქრით, ენის წარმატებულობის მომასწავებელია, ჩვენი ზმნებია და ნამეტნავად მისი მართლადა გასაკვირველი ფორმები. ამ მრავალ-გვარ ფორმების წყალობით, მარტო ერთის ზმნით, სხვა სიყვის ნაწილების დაუხმარებლად, გამოითქმის პიროვანებაც მომქმედისა, მიმართულებაც მოქმედებისა, სხმით-გარდასხმითობაც. მაგალითებრ, „ვაკეთებინებ“, და ბევრი სხვა გარემოება მოქმედებისა თუ მდგომარეობისა, არა გვგონია სხვა ბევრმა ენამ გამოსთქვას ერთის ზმნით, სხვა სიტყვის დაუხმარებლად თუნდ, მაგალითებრ, ეს ქართული: „წავადებინებ, წამოვადებინებ, გადააზომინა, გადმოაზომინა“ და მებრვე სხვა. რომ ჩვენმა ავტორმა ესეთი სამარჯვო მიხვრა-მოხვრა ჩვენის ზმნებისა წუნად არ დასდოს ჩვენს ენას, როგორც სისრულე ანბანის ენის წარუმატებლობის საბუთად გაგვიხადა, ჩვენ ვიმოწმებთ

იმისთანა ავტორიტეტებს, რომელნიც, თუ ჩვენის ავტორის თანასწორნი არ არიან, ბევრში არ ჩამოუვარდებიან. აი რას ამბობს კარიერი:

„Большим шагом и новой ступенью словоразвития было... то, что человек начал различать предметы от их действия и страдания... Глагол знаменует деятельность вещей, которою они собственно и производят на вас впечатление... Но чтобы речь была образом настоящего мира (который состоит в движении и взаимодействии вещей), действие и страдание должны выражаться в ней движением“.

თითონ დიდი და სახელოვანი ჰუმბოლტიც ზმნების თაობაზედ ამ აზრისაა. იგი ამბობს:

„Все остальные части речи представляют как-бы мертвый, ждущий живой связи, материал, один глагол — средоточие жизни, всюду ее разливающее. Мысль, если можно так чувственно выразиться, покидает, благодаря глаголу, внутреннее свое жилище и прямо переходит в действительность“.

ამის შემდეგ აღარაფერი განმარტება უნდა იმას, თუ რა დიდი ღირსება უნდა იყოს ენისა, როცა მრავალფერობა მზმნების ფორმებისა შესაძლოდა ჰხდის მოქმედებასა და მდგომარეობას საგნისას ბევრ-გვარი გარემოება გამოუთქვამს სხვა სიტყვების დაუხმარებლად. არ ვიცი, სხვა რას იტყვის და ჩვენ-კი გვჯერა, რომ მრავალფერად მიმოხვრა და, მამასადამე, მრავალ შემთხვევაში გამოყენება იმ სიტყვისა, რომელიც სული და გულია მეტყველებისა, სიმდიდრეს ენისას უნდა მოასწავებდეს. ზმნების ფორმების სიუხვით ბევრი სხვა ენა წინ ვერ წაუვა ჩვენს ენას. თუ, კარიერისა და ჰუმბოლტისა არ იყოს, მეტყველების ღონე და ძლიერება ზმნა არის, მაშ, ქართული ენა ზედგამოჭრილი ყოფილა ამ ნათქვამზედ, იმიტომ რომ ქართველი უფრო ზმნებით ლაპარაკობს, ზმნებით ჰმეტყველებს, ვიდრე სხვა სიტყვის ნაწილებით. მაგალითად, მოვიყვანო რუსთაველს, რომლის ფრაზეოლოგია გასაოცარს სიუხვეს ზმნების ხმარებისას წარმოგვიდგენს. დიდ ღირსებად ვუთვლით რუსთაველს, რომ ამ დედა-მარღვს ჩვენის მეტყველებისას ასეთი განიერი გზა და ავალა მისცა და თითქმის არც ერთხელ არ უმტყუნა.

ერთს მართლა-და განსაკუთრებულს თვისებას ჩვენის ენისას კიდევ მოვიხსენებთ, სხვათა შორის, და მით გავათავებთ. ეს განსაკუთრებული თვისება იმაში მდგომარეობს, რომ ჩვენს ენაში არ არის არც ერთი სიტყვის ნაწილი, რომ როგორც სახელი-არსებითი არ იბრუნებოდეს, თუნდ ზმნის-ზედა აიღეთ, თუნდ თანდებული, თუნდ ზედმესრული, თუნდ ნაცვალსახელი და თუნდ თითონ ზმნაც, როცა უღვლილებს ფორმაშია. მაგალითებრ, „შენის ხვალი-სა (ზმნის-ზედა) მე არა ვიცი რა, ან შენმა გუშინ-მა (ზმნის-ზედა) ყური გამომიჭედა; შენის შინა-თი (თანდებული) თავი მობეზრებული მაქვს, ან შენს შინა-ს ვინ გაუძლოს; ერთი მაქვს სჯობს ათას მქონდა-ს (ზმნა); შენს მე-ს (ნაცვალსახელი) მე ვერსად წაუველ; შენმა ახ-მა და უხ-მა (შორისდებული) ჩემს ვაი-სა და ვიშ-სა აჯობა“ და სხვანი.

ეს კიდეც არაფერი. ჩვენს ენას არ ეხამუშება, არ ეუცხოება თუნდ მთელი ფრაზა დააბრუნოს, როგორც ცალკე სიტყვა. მაგალითებრ, „სჯობს სიცოცხლესა ნამრახსა სიკვდილი სახელოვანის მაგიერ რუსთაველი უკეთესს ვერას იტყოდა“; ან „რასაცა გასცემ შენია, რაც არა დაკარგულია-მ მთელს ქვეყანას მოჰფინა რუსთაველის სახელი“; ან „რასაცა გასცემ შენია, რაც არა დაკარგულია-ს არა შეედრება რა“. მართალია, იშვიათი შემთხვევაა, როცა კაცს დასჭირდება ამისთანაებში ესეთი ფორმა მოიშველიოს, მაგრამ, თუ მოიშველია, ჩვენის ენის წინააღმდეგი არ იქნება, მით უფრო, რომ თითონ ამ-რიგად მიმოხრილი აზრიც ადვილად გასაგებია. ჩვენ არა გვგონია, რომ ენას წარუმატებლობაში ჩამოერთვას, როცა სხვა სიტყვების ჩაუმატებლად და აუჭრელბლად, მარტო ერთის ფლექსიის შემწეობით, ამისთანა სახსარს იძლევა აზრის მიმოხვრისა და განცხადებისათვის.

ყოველს ამას ყური მოუყრუა ჩვენმა ავტორმა და ჩვენ, რასაკვირველია, ვერც დავემდურებით. განგებ აკვიატებულს აზრს ბევრი ბამბა აქვს ყურების დასაცობლად. ჩვენის ფიქრით-კი, როცა კაცი ენის თვისებაზედ ჰლაპარაკობს, ამისთანაებს ყურს ვერ მოარიდებს, თუ განგებ თითით ყური არ დაიცო. სხვა რომ არა იყოს რა, თუ ყოველივე ეს საბუთი არ არის ენის წარმატებულობისა, ენის განსაკუთრებული თვისება ხომ არის. ამ მხრით მაინც მიექცია ჩვენს ავტორს თავისი ბედნიერი თვალი, თუ მართლა ქართულის ენის გამო რისამე თქმა სდომებია, თორემ ქართული ენა ფლექსიური ენააო, ესე იგი ბრუნვა და უღვლილება აქვსო, ეგ ხომ იმასა ჰგავს, რომ კაცმა სთქვას, კაცს ორი ფეხი აბიაო და ეგონოს, ახალს ამბავს ვამბობო. ან რის მაქნისია ავტორის ზღაპრები ორმარცვლოვან, თუ ორკეც ხმოვანების თაობაზედ? ვინ უნდა მოეტყუებინა ამით? ან რა სათქმელია, მაგალითებრ, რომ ვითომც „უ“ რაღაც გრძელი ხმოვანია, ორხმოვანთაგან წარმომავალი. ეს ასო გრძელი ხმოვანი-კი არა, სულაც ცალკე ხმოვანიც არ არის, რადგანაც სხვა ხმის მოუშველბლად ვერც-კი იხმარება. ამიტომაც მაგ „უ“-ს უიმისოდ თითქმის არსადა ვხედავთ, რომ გვერდთ არ მოისვას ან „ხმოვანი“ „ფ“ ან „ა“. ეგ რაღაც ნახევარ-ხმაა, რომელიც ყურს ესმის, როგორც რამ საშუალო ხმა „ვ“ და „უ“-ის შორის. აბა, ეს რომ ვერ გაუგია და ეს ამისთანა დაუხლართველი ამბავი ვერ გამოურკვევია, სხვა რაღა უნდა მოეკითხებოდეს ჩვენს ავტორს, რომელსაც რაღაც ჯადოობა სცოდნია, არამც თუ მოკლე გასჭიმოს და გააგრძელოს, როგორც „უ“, არამედ არარაისაგან რაიმეც შეჰქმნას, როგორც დღევანდელი ხაზარული ენა.

ერთგან ჩვენი ავტორი ამბობს, რომ მარტო ერთს ისტორიას ენისას შეეძლო აღედგინა ჩვენთა თვალთა წინ სრული სურათი ისტორიის წინათ-დროინდელ ქართველებისაო. დალოცვილს ის კი დავიწყებია, რომ თითონ ენაა იგი სარკე, გადმომცემელი ცოტად თუ ბევრად მაგნიარ სურათისა. ჩვენს ავტორს რომ მაგ სარკეში ჩახედვის და ნახვის უნარი რამ ჰქონოდა და ერთი ბეწვა გაგება, სხვა გზით დააკვირდებოდა ჩვენს ენას და სულ სხვა ამბავს გამოჰკითხავდა და არ შეაჩერდებოდა „უ“-ის გაზანდრის ადლით გაზომვას. განა ამისთანა სიტყვები, რომელიც ჩვენს ენას დღევანდლამდე შერჩენია, არაფრის მთხრობელნი არიან, მაგალითებრ: „წყალობა, მიწყალე, შემიწყალე, მოწყალება“. აქ ყველგან „წყალი“ ისმის და ეს ამისთანა ცოცხალი მოწმე განა არ გვეუბნება, რომ პირვანდელი ბინა ქართველისა ისეთი მშრალი ქვეყანა ყოფილა, რომ

„წყალობა“ ნატურისა და ვედრების საგნად გახდომია. ტიგროსისა და ევფრატის დაღმა აღარ ვიტყვით, მარტო არმენია ავიღოთ, საცა წინათ ბინადრებულა ქართველი და საცა დღესაც „წყალობა“ მართლა დიდი ღვთის წყალობაა, იმიტომ რომ მიწა მდიდარია, ხოლო უწყლოდ-კი არა მოჰყავს-რა. ან სიტყვა „მიცვალება“, „მიცვალებული“, რომელიც მოკვდომასა და მკვდარს ჰნიშნავს, მაგრამ არა სრულიად გაარარაებას, არამედ „გარდაცვლას“, სხვა სახედ გადასვლას. ნუთუ ამაში გონების ხელმოსაჭიდებელი არა არის რა, რომ კაცმა უტყუარი აზრი შეადგინოს მასზედ, თუ როგორ სწამებია ქართველს ის დიდი მოქმედება ბუნებისა, რომელსაც სიკვდილი ჰქვია. ან ქალის „გათხოვება“, „მითხოვება“ განა არას გვეუბნება, რომ უწინდელ ქართველის ცოლის შერთვაში „თხოვებას“ რაღაც ადგილი სჭერია. განა ეს სიტყვა არ ასურათებს პირველყოფილ ქართველს ცოლქმრობის შესახებ. ბევრს ამისთანა მაგალითს წარმოგვიდგენს ჩვენი ენა, თუ რომ ბრმა კაცი და, ჩვენს ავტორსავით, ყოვლად უვიცი არ შეხვდა, ან განგებ ყურებში ბამბის დამცმელი. ლებოკმა ამისთანაებზე მთელი მოწმობა ააგო პირველყოფილ კულტურისა და ისტორიულ წინათდროინდელ წყვდიადისაგან სინათლეზედ გამოიტანა ზნე, ჩვეულება, საზოგადოებური თუ ოჯახბური წყობილება, გონიერების მეტ-ნაკლებობა და ერთობ მსოფლმხედველობა პირველყოფილ ადამიანისა.

კიდევ ვიტყვით, — ყოველ ამაებს ყური მოუყრუა ჩვენმა ავტორმა. ვინ იცის, იქნება იმიტომაც, რომ ეს ამისთანა ამბები, ცოტად თუ ბევრად, მოასწავებენ ერის თვითმოქმედების ძალღონეს, იმიტომ რომ სხვაზედ განსხვავებულის რისამე შექმნას — თვითმოქმედება და თვითმოქმედების უნარი უნდა, სულ ერთია, ზნე-ჩვეულებას აიღებთ ამ შემთხვევაში, ოჯახბურ და საზოგადოებურ წყობილებას, სარწმუნოებას, ენას, თუ სხვას რასმე. ჩვენი ავტორი რომ ამ მხრით ჩაჰკვირვებოდა საქმეს საზოგადოდ და საკუთრივ ქართულს ენას, ვაი თუ ქართველების თვითმოქმედების საბუთს ზედ წასწყდომოდა და ეს ხომ ის იქნებოდა, რომ თავგმა თხარა, თხარა და კატა გამოთხარაო. თვითმოქმედებით შექმნა რისამე — ქებაა, და ქართველის ქებას აბა პირიდან როგორ ამოუშვებს ბულვარის კრიტიკოსი. კიდევ ვიტყვით, — ეგ რაღა კრიტიკა იქნება, რაღა „отрицание“!.. იქნება ყოველ ამან დაახუჭვინა თვალი ჩვენს ავტორს. საკვირველიც არ არის:

კარგი რამ სჭირდეს, გვიკვირდეს,

ავი რა საკვირველია.

წერილი მეცხრე

ჩვენ ვშიშობთ, რომ რაც წინა წერილში ვთქვით ქართულის ენის შესახებ, ის იმაში არ ჩამოგვართვან, ვითომც ჩვენ ჩვენის ენის ნაკლულევანების დანახვა არ გვინდოდეს და სრული გვეგონოს. ჩვენი ენა, მართალია, წარუმატებელია, ჩვენის ფიქრით, და

განუვითარებელი, ხოლო იმ მხრით კი, რომ ჯერ მომზადებული არ არის დღევანდელს აზრს კაცობრიობისას საზოგადოდ და თუნდ ჩვენებურ ინტელიგენციისასაც აღებ-მიცემობა გაუწიოს გაუჭირებლად და საკმაო განცხადებით. დღეს ჩვენი ენა იმ ხანაშია, რომ ამ მხრით შეიძინოს რამ და წარიმატოს. ამისათვის ქართულს ენას მასალა საკმაო აქვს და მხოლოდ სიმარჯვე და მოხერხება-ღაა საჭირო, რომ ეს თავისი დიდი ნაკლი შეივსოს. ვსთქვით რა ეს, ეხლა შეგვიძლიან განვაგრძოთ ჩვენი საუბარი და ისევ ჩვენს ავტორს „Письма о Грузии“-სას კვალ-და-კვალ მივყვეთ.

ჩვენს ავტორს ჰგონია, რომ რაც ჰსურდა, ვითომ ყველაფერი დაასაბუთა, დაამტკიცა, და გადაჭრილად ამბობს:

ამ სახითაო (კაი სახე არ იყო!), ქრისტეს რჯულზედ მოქცევამდე, საქართველოს არც თავისი ანბანი ჰქონია, არც მწიგნობრობა და არც თავისი ფულიო, — უმატებს ავტორი სხოლიოში, რომ — ვინიცობაა — მერე არ დაავიწყდეს, თორემ ღმერთი უწყენს. იქნება ყოველივე ეს მართალიც იყოს, ჩვენ არ ვიცით, მაგრამ ტყუილი აი რაშია. თურმე ნუ იტყვით, ქართველებს ენაც არა ჰქონიათ სახელმწიფო საქმეთათვის. ავტორი აი ამას რაგვარ მოგვითხრობს:

„Итак, до принятия христианства, Грузия не имела ни своей азбуки, ни письменности, а для государственных целей употреблялся, вероятно, персидский язык, тем более, что большинство правителей Грузии были персидской крови“ (Сев. Вест., № 3, გვ. 50).

როგორ? მაშინაც სპარსულს ენას ჰხმარობდნენ ქართველები, როცა ჯერ სპარსელების საისტორიოდ ხსენებაც თითქმის არ იყო, თუნდ იმ ხანებში, მაგალითად, როცა მოსე წინასწარმეტყველი, ავტორისავე სიტყვით, ახსენებს მოსოხებსა და თუბალებს! ან როცა მთელი რვაას-ცხრაასი წელიწადი, ფარნავაზზედ კიდევ წინათ, ქართველებს მთელი დიდი არმენია სჭერიათ, როგორც ეხლა დამტკიცებულია, თავიანთი სამეფონი, სამთავრონი, თუ სამამასახლისონი ჰქონიათ, მაშ სპარსულს ენას ჰხმარობდნენ ეს მეფენი, მთავრები, მამასახლისები? დავანებოთ ამასაც თავი და ერთი ეს ვიკითხოთ: ეს „вероятно“ საიდან და რა საბუთით არის „вероятно“? იქიდანაო, რომ ქართველების მმართველნი სპარსთა ჩამომავალნი იყვნენო. მაშ, უწინდელი მამასახლისები და მერე ფარნავაზი და მის შემდეგნი სულ სპარსები იყვნენ ჩამომავლობით? თუ ესე ჰგონია ავტორს, მისი „მგონიაობა“ საბუთი არ არის. ამ სპარსთაგან ჩამომავლობას დამტკიცება უნდა და არა ცარიელ სიტყვების ფქვა და რახარუხი. თუნდ ფარნავაზი და მისი შემდეგნი ჩამომავლობით სპარსნი ყოფილიყვნენ, აქედამ განა ის გამოდის, რომ უსათუოდ სპარსულს ენასაც შემოიტანდნენ სახელმწიფო საქმეებისათვის? განა როცა უცხო თესლის დინასტია დაიჭერს სამეფო ტახტსა რომელისამე ერისას, უსათუოდ უცხო ენასაც შეიტანს ხოლმე სახელმწიფო საქმეთათვის? თუ ესეა, მაშ როცა ჩვენში არშაკიდები ჰმეფობდნენ, სომხური ენა უნდა ყოფილიყო სახელმწიფო საქმეებში სახმარისად. საზოგადო აზრია, რომ რაკი ერს თავისი სახელმწიფო აქვს, თავისი ენაც ექნება ყოველგვარ საქმეთათვის. ამ ზოგად აზრს მგონიაობით, вероятно-ებით ვერავინ უარჰყოფს, თუ ამისათვის უცილობელი, უტყუარი, ზედმიწევნილი საბუთი ხელთ არა აქვს, იმიტომ რომ

ყოველივე მგონიათობა, вероятно-ბა ამ შემთხვევაში ამ ზოგად აზრისაკენ არის, თუ ჭკუის მართულები არა აქვს კაცს მოშლილი. თუნდ ეგეც არ იყოს, ჯერ ჩვენის ავტორის „положительно“ რა არის, რომ მისი „вероятно“ რა იყოს.

საქმე ის არის, რომ ავტორს, რაკი ერთხელ და ერთხელ აუკვიატებია აზრი — ქართველებს არა ჰქონდათ რაო, უნებებია ენაც-კი გაუბათილოს და, რადგანაც ვერ მოუხერხებია, შეუკმაზავს ეს ყველაფრის ამკიდებელი „вероятно“, შემხტარა ზედ და ჰხედნის: თუ დამიჯერებენ, ხომ რა კარგი, თუ არა და, ცოტათი მაინც დავაქვეითებ ქართულსა და ქართველებსაო. სხვა არ ვიცი, რა მიზეზს გამოუწვევია ეს მისი „вероятно“. ან რა საჭირო იყო იმის თქმა, რომ სახელმწიფო საქმეთათვის სპარსულს ენას ჰხმარობდნენ ქართველებიო. რაკი ამის თქმა უნებებია, კვლავაც იყოს ნება მისი, თუმცა წინა წერილში მოყვანილი აზრი გატერიასი-კი ამტკიცებს, რომ ქართული ენა ძალიან გავრცელებული ყოფილა არმენიაში — სომეხთა მეშვიდე საუკუნეში შემოსევამდე. ვგონებთ, გატერიას აზრი ცოტათი მაინც წინ დასაყენებელი იყოს, ვიდრე ჩვენის ავტორის ყოვლად სახედნი „вероятно“.

მწიგნობრობის შესახებ ავტორი მოგვითხრობს, რომ თვით უძველესს ნაშთს ქართულის ნაწერისას აზის თარიღი IX საუკუნისა ქრისტეს მერმეთ; თუმცა ამაზედ უძველესნი ნაშთნიც არიან, მაგრამ თარიღი არა აქვთო. მაშ თარიღი არა აქვთ ძველს ჩვენს ფულს მეხუთე საუკუნისას, ძველს ხელნაწერებს V — VII საუკუნეებისას, ჯვარის-მონასტრის ზედწარწერას VII საუკ. და უძველესთა გუჯრებსა? ან იქნება ავტორს ჰგონია, რომ ესენი არ არიან ნაშთნი ნაწერისანი? თუ არა-და რას გვემართლება, რომ ყოველს ამას გვიმაღავს ჯერ ჩვენ და მერე თავის მკითხველებს? იქნება არ იცოდაო, გვეტყვიო. შესაძლოა, — და თუ ეს მართო არ-ცოდნაა და არა განგებ გათელვა მართლისა — ეპატიება, რადგანაც არ-ცოდნა არ-ცოდვია. ხოლო როცა ჩვენი ავტორი არწმუნებს თავის მკითხველს, რომ მეცამეტე საუკუნეზედ ადრე ქართველებს მათიანე არა ჰქონიათო, — ეს კი არ-ცოდნად არ ჩათვლება, რადგანაც აქ არ-ცოდნას ადგილი არა აქვს. დღეს ჩვენში ყველგან მოფენილია ის ამბავი, რომ აღმოჩნდა ქართული ქრონიკა, რომლის უეჭველი, ყოვლად უცილობელი თარიღი IX საუკუნეა. ავტორი აქ იმითაც თავს ვერ იმართლებს, რომ ამ ქრონიკამდე ხელი ვერ მივაწვდინეთ; ყველამ იცის, რომ ეგ ქრონიკა „წერა-კითხვის საზოგადოების“ წიგნთსაცავშია და არავის უშლიან ინახულოს საკუთარის თვალთ. მაშასადამე, აქაც იტყუა ჩვენმა ავტორმა, მაგრამ ცოტად-კი. ცოტად ვამბობთ, იმიტომ რომ ბევრი-ბევრი, სულ ბევრი რომ ვსთქვათ, ერთი ოთხიოდე საუკუნეა თაბაუთი მეცხრესა და მეცამეტე საუკუნეს შორის და ოთხი საუკუნე, აბა, რა არის იმისთანა კაცისათვის, რომელიც 1700 წელიწადსაც მალაყით და „одним штрихом“ თავს ახტება და მაინც ფეხზედ სდგება ხოლმე.

ეს კიდევ არაფერი. საქმე ის არის, ამ ტყუილის ამბავისაგან რა დასკვნა გამოჰყავს ავტორს. დაუჯერებელია, თუ თითონ მისი სიტყვები არ მოვიყვანეთ. იგი ამბობს:

„Несомненно одно, что они (летописные сказания грузин) появились много спустя после христианства (указание на существование грузинской летописи не появляется ранее XIII в.) и

это обстоятельство еще рельефнее (!!!) оттеняет влияние Ирана, печать которого не могло стереть даже христианство“ (Сев. Вест., № 3, გვ. 40).

აქ „влияние Ирана“ რა შუაშია? არ გვესმის და, თუ ვინმე გაიგებს, არ ვიცით. ქართველებს მატანე არა ჰქონდათ მეცამეტე საუკუნემდეო და ეს გარემოება უფრო თვალნათლად ამტკიცებს ირანის გავლენასა საქართველოზედაო. მოდით და ნუ ჰკითხავთ ავტორს, — ლოლიკა რა ხილია?!

„Да и как могло быть иначе, იძახის ამ ულოლიკობით გათამამებული ავტორი, когда в течении тысячи лет, начиная с нашествия скифов и до завоевания Персии и Грузии Арабами (ჩვენში კი დარჩეს და ამ ორ ამბავ შორის ათასი-კი არა, მთელი ათას სამას წელიწადზე მეტია), она (Грузия) почти непрерывно жила общею жизнью с Ираном“ ...

ეს „Грузия непрерывно жила общею жизнью с Ираном“ ... საიდან გამოატყვერინა ავტორმა? მაშ, მეშვიდე საუკუნედამ ქრისტეს წინათ, ესე იგი სკვითების გამოსვლიდამ, — არაბების შემოსევამდე მეშვიდე საუკუნეს ქრისტეს მერმეთ, საქართველო და ირანი ხელი-ხელ გადაჭედდინი იყვნენ და ამფსონობას უწევდნენ ერთმანეთს.

სხვა არა იყოს-რა, მარტო ერთი ქართველების გაქრისტიანება მირიან მეფის დროს საკმარისია კაცს წარმოედგინა, რომ ეს ამისთანა ბედაური ტყუილი არ წამოსცდენოდა. განა ჭკუათამყოფელს კაცს ფიქრად მოუვა, რომ ზოროასტრის მიმდევარი და ცეცხლ-თაყვანისმცემელი სპარსი და ქრისტიანი ქართველი ერთის საერთო ცხოვრებით შეკრული და შებოჭვილი იგულვოს, ერთს საერთო ცხოვრებაში მოათავსოს და მოარიგოს? მერე როგორ აბრტყელებს ჩვენი თავდაუჭერელი ავტორი ამ მოთავსებას და მორიგებას!

„Их связывала не одна только политическая связь, всегда недолговечная и часто прерываемая, а более глубокая, органическая...“ (Сев. Вест., № 3, გვ. 40).

გესმისთ რა ამბავია!.. უფრო ღრმა, უფრო ორგანებური კავშირი ჰქონდათ, ვიდრე პოლიტიკურიო, მერე ვისა? ზოროასტრის მიმდევარს სპარსსა და ქრისტეს მოსავს ქართველსა!

მაშ, თუ მთელი ეს ათას სამასი წელიწადი საქართველოს საერთო ცხოვრება ჰქონდა ირანთან, როგორღა დავიჯეროთ, რომ ამ ორმა ერმა, ათას სამას წელიწადს ერთის საერთო ცხოვრებით მცხოვრებმა, თავ-თავის ვინაობა, ენა, მიწა-წყალი, რჯული შეირჩინა და ან ერთიმეორეს არ გაექვლინა, ან ერთმანეთს არ შეუდუღდა და ერთ ერად არ გარდაიქმნა. რაკი ეს არ მოხდა, აშკარა საბუთია, რომ საქართველოს და ირანს, არამც თუ ერთად უცხოვრიათ საერთო ცხოვრებით, არამედ თვითოეულს თავისი საკუთარი სისხლ-ხორციტ ჰზადებია, თავისი გული და წყურვილიც ჰქონია, თავისი ფარი და ხმალი სჭერია, ესე იგი თავისითაც განსხვავებულად უცხოვრია და ამ თავისობას შეუნახავს თვითოეულის ვინაობაც, ენაც, რჯულიც და მიწა-წყალიცა. ათას სამასი წელიწადი რომ ირანს საქართველოზედ

განუწყვეტლად ემოქმედნა ისე, როგორც ავტორს მოჰზმანებია, დღეს ქართველების ხსენებაც არ იქნებოდა დედამიწის ზურგზედ და არც ჩვენს ავტორს-და გაუხდებოდა თავში საცემად, საქართველოს ისტორიის მაგიერ, უნდილ ზღაპრების ბლაჯნა.

ამ სახით, ავტორის ზემოხსენებულ „несомненно“-ს თუნდა ეს „да и как могло быть иначе“ ზედ დაემატოს, მაინც ის სარჩიელი გამოვა ავტორისათვის, რომ თავის ქერქში მჯდარიყო, ის ერჩინა, იმიტომ რომ тетеревам не летать по деревьям, ანუ ჩვენებურად — არა შეჯდა მწყერი ხესა, არა იყო გვარი მისი.

წერილი მეათე

წინა წერილიდამ ვნახეთ, როგორ მოიხმარა ჩვენმა ავტორმა „Письма о Грузии“-სამ ლინგვისტიკა და ფილოლოგია ქართველების ვინაობის, წარმომავლობის გასაცნობად და მათის წარმატების გამოსარკვევად. მერე ამბობს, რომ:

„Археология и антропология, служа подспорьем лингвистики, могли-бы с своей стороны пролить, конечно, не малый свет на происхождение грузин, но в этом отношении сделано так мало, что не дает даже опоры для каких нибудь хотя бы приблизительных выводов“ (Сев. Вест., № 2, გვ. 60).

ხომ ამბობს, არქეოლოგია და ანტროპოლოგია, როგორც მშველელნი ლინგვისტიკისა და მხარის მიმცემნი, თავის მხრით ნათელს მოჰფენდნენ ქართველთა ვინაობის წარმომავლობასაო, მაგრამ ამ მხრით ასე ცოტა რამ არის აღმოჩენილი, რომ კაცს ხელთ ვერაფერი ჩაუგდია, თუნდ დაახლოვებით რაიმე დასკვნა გამოიყვანოსო.

რაც შეეხება ანტროპოლოგიას, ავტორი ამის საქმეს ორი სტრიქონით ათავებს: ბროკმა, რომელსაც ვითომ აქედამ გაუგზავნეს ორი თავის სარქველი, გასინჯა და სთქვაო, რომ იგი ეკუთვნის კიმვრებსაო. ეს არის და ეს. სხვაგან ავტორი არც-კი ახსენებს ანტროპოლოგიას. ხოლო არქეოლოგიისათვის-კი მეტი ადგილი უღირსებია და ყოველს ამაში წინამძღვრად აუჩენია ბაიერნი, რომელმაც სამთავროს სასაფლაო მცხეთაში გასთხარა და ბევრი არქეოლოგიური ნაშთი იპოვა. ეს ბაიერნი ცნობილია, — როგორც კარგი მთხრელი საფლავებისა და საფლავებში ნაპოვნის კეთილსინდისიერი და უტყუარი აღმწერილი, ხოლო მისი საისტორიო დასკვნა და განსჯა-კი ყველასაგან სასაცილოდ არის აგდებული. მოდით მართლა და ნუ გაგეცინებათ, რომ ეს ბატონი ბაიერნი ალექსანდრე მაკედონელის საფლავს სადღაც ავლაბრის ხევში ეძიებდა, და სემირამიდისას, რომელიც ეხლა მითიურ არსებად მიჩნეულია, წიწამურში, მცხეთის პირდაპირ, არაგვ-გაღმა.

ჩვენი ავტორი, თუმცა დიდი მოყვარეა კრიტიკისა და отрицание-სი, მაგრამ აქ-კი ბაიერნს ბრმად აჰყვლია, უსათუოდ იმიტომ, რომ სამთავროს სასაფლაოსა და ამ სასაფლაოში ნაპოვნებზედ ბაიერნმა თავისი წერილი გერმანულ ჰურნალში დაჰბეჭდა. ამას თითონ ავტორიც გვეუბნება თავის პირველ წერილის სხოლიოში 60 გვერდზედ და თვით იმ ჟურნალსაც გვისახელებს. აქაო-და გერმანულ ჟურნალმა დაჰბეჭდაო, აბა, ჩვენი ავტორი როგორღა შეიტანდა ეჭვსა ბაიერნის შესახებ, თუმცა-კი თვითმსჯელობასა და კრიტიკაზედ დიდის ბაქი-ბუქობით ლაპარაკობს, თითქო ერთისა და მეორის მადლით უხვად მოსილი იყოს! ხოლო ჩვენს ავტორს რომ თვალი ცოტა გრძლად მჭრელი ჰქონოდა, დაინახავდა, რომ ბაიერნის საისტორიო მსჯელობას და დასკვნას თვით რედაქცია, რომელმაც ბაიერნის წერილი დაჰბეჭდა, არ ენდო, რადგანაც აშკარად შეუსაბამონი არიან. ჟურნალი იგი, რომელსაც ჩვენი ავტორი ასახელებს და რომელმაც დაჰბეჭდა ბაიერნის წერილი, არის Zeitschrift für Ethnographie von Bastian und Hartmann. ამის რედაქციამ იქავ გამოაცხადა, რომ ჩვენ პასუხის-გება აგვიხდია ბაიერნის საისტორიო დასკვნისა და განსჯის თაობაზედაო და ამ მხრით თავზედ მოახვია თვით ბაიერნსა[1]. აბა, რა თქმა უნდა, ეს ამბავი ჩვენმა ავტორმა მიაფუჩეჩა უსათუოდ იმისათვის, რომ ამით აბრუ გაუტყდებოდა ბაიერნს, და ბაიერნის მოწმობა-კი მისთვის საჭირო იყო, რომ ქართველები ადამიანის ხორცის მჭამელად და ბარბაროსებად გამოეყვანა. დიად, საჭირო იყო, რომ ეს ეთქვა ჩვენს ავტორს:

„Итак, Самтаврския (Байерна) раскопки, не решая вопроса о племенном происхождении грузин, рисуют нам их, начиная с X в. до Р. Х. сначала антропофагами, исповедывающими элементарную религию“, და სხვანი და სხვანი (Сев. Вест., № 2, გვ. 64).

ახლა რა უნდა დავარქვათ იმ კაცს, რომელსაც ფრანსუა ლენორმანი, ეს ყველა მეცნიერთაგან ავტორიტეტად ცნობილი, არაფრად მიუჩნევია და ბაიერნი-კი კერპად დაუსვამს და უწამებია, ბაიერნი, რომლის სჯასა და გამჭრიახობასაც თვით მისის წერილის დამბეჭდველი რედაქციაც ვერა ჰნდობია? ეს შეუსაბამო „отрицание“ ყველასაგან მიჩნეულისა ერთის მხრით და მეორეს მხრით ეს ასეთი ბრმა დანდობა ყველასაგან უარყოფილისა — რის მომასწავებელია ერთსა და იმავე კაცში? ამისი პასუხი ყველას ადვილად მოადგება ენაზედ და ამიტომაც ჩვენ აღარას ვიტყვით. ჩვენ მარტო ამას დავუმატებთ, რომ ლენორმანის ნათქვამი ქართველებზედ, ცოტად თუ ბევრად აბრუს უკეთებს ქართველსა, და ბაიერნისა-კი საბუთს აძლევს ავტორს სახელი ცოტად თუ ბევრად მოუთხაროს ქართველსა. აი ამოცანა სად არის ავტორის უცნაურის ქცევისა, თორემ რა დასაჯერებელია, კაცმა უარჰყოს ლენორმანი და ბაიერნი-კი ბრმად იწამოს.

საფლავებში, სამთავროში ნაპოვნი, ორგვარნი არიანო, ამბობს ავტორი; ერთნი ქვისანი, ძველის ქართველების სამარხნი, მეორე — აგურისანი, უფრო ბოლონდელ დროისანი, და ეკუთვნიან, ბაიერნის აზრით, ბერძნებსაო. ამ საფლავებში ნაპოვნმა ცეცხლისაგან შეფიცებულმა ძვლებმა ადამიანებისამ, თუ სხვა პირუტყვისამ, ბაიერნი იძულებულ ჰყო ეფიქრნა, რომ ძველნი მკვიდრნი მცხეთისანი ადამიანის ხორცის მჭამელნი იყვნენო და თვით ადამიანის ლეშსაც-კი საჭმელად ჰხმარობდნენო. ეგ ჩვეულება მკვდრების ჭამისა და კაცის

კვლა კერპების შესაწირად შემოწმებულია თვით ქართველთა მატინესაგანაო, — ასვამს მერე თავის ბეჭედსაც ავტორი და თვით ვახუშტისაგანაც ამის დასამტკიცებლად მოჰყავს საბუთად შემდეგი ამბად დარჩენილი თქმულობა: „კარსნელთა ჰმართებთ კოდმანელთა ხუთი მკვდარიო“. ამ საბუთების გასაძლიერებლად ჩვენს ავტორს ერთი სხვა სასაცილო და ჭკუაში მოუსვლელი საბუთიც მოჰყავს. ამას-კი თითონ ავტორის სიტყვებით მოვიყვანთ, თორემ სხვაფრივ დაუჯერებელია.

„Существование антропофагии в эпоху самтаврского кладбища подтверждает еще и то обстоятельство, что большинство найденных там костей, как человеческих, так и животных, лишено студени, — обстоятельство, заставившее Байерна предположить, что их подвергали вывариванию (?)“ (Сев. Вест., № 2, გვ. 61).

ამ სახით გამოდის, რომ ქართველებს იმ დროს ძვლები უხარშავთ და ბულიონი უკეთებიათ, თორემ ის რაღაც студენ-ია აქამდე ძვლებს უნდა შერჩენოდათო. студენ-ი ძვლებში ჩამდგარი სიმსუქნეა, რომელიც გამოხარშვით გამოიწოვება ხოლმე, და მერე, როცა გაცივდება, შედედდება და ჟილეს მსგავსად დადგება. ეს არ შერჩენიათ ადამიანის ძვლებსაო. მაშასადამე ქართველებს ეს ძვლები უხარშავთ, და აქედამ ადვილად მისახვედრია, რომ ადამიანის ხორცის მჭამელები ყოფილანო. ფერი ფერსა, მადლი ღმერთსაო, სწორედ ჩვენს ავტორსა და ბაიერნზედ ითქმის. კაცი ამბობს, რომ სამთავროს საფლავები ეკუთვნიან ხანას მეათე საუკუნიდამ მეორე საუკუნემდე ქრისტეს წინათ, და იმ დროდან ბაიერნამდე, სულ ცოტა რომ ვსთქვათ, სამი ათას წლიდამ ორი ათას წლამდე ხანი გასულა და რაღა საწვნე, თუ სიმსუქნე, ანუ ჩვენის ავტორის студენ-ი უნდა შერჩენოდა ძვლებს? ეს დრო იმოდენაა, რომ თითქმის თვით ძვალსაც მტვრად გადააქცევს და ჩვენს ავტორს-კი თავის ბაიერნთან ერთად მოსდომებიათ ის რაღაც студენ-ი შეენახათ იმ ხანის ძვლებსა, რომ დღეს ბულიონი გამოხადონ. ამისთანა გამძლეობა студენ-ისა თუ სიმსუქნისა ძვლებში ახალი აღმოჩენაა მეცნიერებისათვის და აქაც პირველობა ჩვენს ავტორს უნდა მივულოცოთ, თუ ბაიერნი საიქიოდამ არ შეეცილება.

ან რა საბუთია ქართველებისაგან ადამიანის ხორცის ჭამისა ვახუშტისაგან მოყვანილ თქმულობაში, რომ კარსნელთა ჰმართებთ კოდმანელთა ხუთი მკვდარიო! განა ეხლა-კი არ ამბობენ, მაგალითებრ, მთიელები, საცა სისხლის აღება ჯერ გადავარდნილი არ არის. რომ ჩვენი მკვდარი ამა და ამ თემსა ჰმართებსო. ეს იმას ნიშნავს, რომ ერთს თემს მეორის თემის კაცი მოუკლავს და ჯერ ან სისხლი არ აუღიათ, ან სისხლის ფასი. თუ ამ საეჭვო ამბავს უჯერებს ჩვენი ავტორი ვახუშტსა, რატომ იმასკი არ უჯერებს, საცა იგივე ვახუშტი კეთილს რასმე ამბობს ქართველებზედ? ნუთუ უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩვენს ავტორს ყოველივე კეთილი ქართველის შესახებ ეხამუშება, სწყინს, და ყოველსავე ავსა და ცუდს-კი, თუნდ საეჭვოსაც, ხელზედ დაიხვევს ხოლმე, როგორც უეჭველსა და უცილობელს. ეს გახლავთ беспристрастие и об’ективизм-ი, რომელიც აღუთქვა მკითხველს თავის პირველ წერილის 54 გვერდზედ ჩვენმა ავტორმა.

რაც შეეხება იმას, ვითომც ადამიანის ძვლები ცეცხლისაგან შეფიცბულნი უპოვნია ბაიერნსა სამთავროს საფლავებში, ამაზედ მერე ვიტყვით, როცა ჩვენს ავტორს გამოვკითხავთ ჩვენის უწინდელის სარწმუნოების ამბავს, ეხლა-კი ამას ვიტყვით, რომ ჩვენს ავტორს ბევრი რამ გამოჰპარვია ჩვენის ქვეყნის არქეოლოგიის შესახებ. მაგალითებრ, იმას არა სცოდნია, რომ ბევრი და ფრიად შესანიშნავი არქეოლოგიური ნაშთი აღმოჩენილია კამენტსა და კობანს (ვლადიკავკასის მხარეა), სტეფან-წმინდას ანუ ყაზბეგს, დილიჯანს, წალკას, სართიჭალას და სხვ. ყოველს ამაში ყველაზედ ძვირფასნი ნაშთნი პოვნილია კობანს, დილიჯანს და ნამეტნავად სამთავროს. თუ ამას იტყვის, ამისათვის ხელი გავიწვდინე და ვერ მივწვდით, ეგ ბანზედ სიტყვის აგდება იქნება. ამას დიდი ძებნა არ მოუხდებოდა, თუკი მოისურვებდა. საჭირო იყო მოეკითხნა Труды Москов. Археолог. Общ. Т. X. და იქ იპოვიდა უვაროვის წერილს: Взгляд на Мцхетский могильник.

ეს რომ წაეკითხა ჩვენს ავტორს, მაშინ ის ტყუილი აღარ მოუვიდოდა, რომ ვითომც საფლავები სამთავროსი მარტო ორგვარნი არიან და არც ისე გაითამაშებდა სამთავროს საფლავების ძვლებით ხელში. სამთავროს საფლავები ძალიან კარგად გამოძიებულნი არიან იმისთანა მცოდნესაგან, როგორც უვაროვია. ამ გამოძიებისაგან სჩანს, რომ სამთავროს საფლავები ორ-გვარნი კი არ არიან, როგორც ჩვენს ავტორს მოსჩვენებია, არამედ სამგვარნი. უუძველესი საფლავები რიყის ქვით არის აგებული და მოწყობილი, მეორეა — აკლდამები დიდროვანის კლდის ქვისა და მესამე — უშველეხელის აგურისა. ამაებში ნაპოვნი ნივთები კულტურის ნაშთნი არიან და იმათს ამბავს თავის ადგილას ვაუწყებთ მკითხველს.

ამ ხანად-კი ჩვენ იმას ვიტყვით, რომ ეს ზღაპრები ავტორისა იმიტომ არ მოგვიყვანია, ვითომც არა გვჯეროდეს, რომ ოდესმე ქართველებს ჩვეულებად არა ჰქონდეთ ადამიანის ხორცის ჭამა. იქნება იყო ამისთანა დრო და საკვირველიც არ არის, იმიტომ რომ ქვეყანაზედ თითქმის არც ერთის ერის პირველყოფილ წინაპართ არ დაეფიცებათ ამ საზარელ ჩვეულების არ-ქონა. ჩვენ მარტო ის გვინდოდა გვეჩვენებინა, რომ ქართველების სახელის შეთითხნისათვის რა სასაცილომდე უცნაურს სახსრებსა ხმარობს ჩვენი ავტორი, რა-რიგად ადვილად ემყარება არა სარწმუნო კაცებს და მოწმობას, და ამავე დროს რა რიგად ყურს იყრუებს, თვალსა ჰხუჭავს იქ, საცა პირდაპირი, უტყუარი საბუთია ქართველის ასე თუ ისე კეთილად ხსენებისა. ფრანსუა ლენორმანს და სხვებს ამისთანა გამოჩენილს კაცებს არას უჯერებს და ბაიერნის წინაშე-კი ქედს იხრის და თავის კრიტიკისა და отрицание-ს შუბს ძირსა სდებს. ეგ რათ გიკვირთ: თითონ სამთავროს საფლავებმა ბევრი რამ იმისთანა აღმოაჩინა, რომელიც ჰმოწმობს უწინდელ ქართველების კულტურის ასე თუ ისე სიდიდეს და სიმაღლეს და, აბა, თუ ერთი სიტყვა წასცდენოდეს ამაზედ; პირიქით, მკითხველის თვალი შეაყენა თითქმის მარტო იმაზედ, რომ ქართველები კაცის-მჭამლები იყვნენო. მერე ვისის ავტორიტეტობით? აი ამაზეა ნათქვამი, ქოთანმა იგორა, იგორა და თავის სარქველი იპოვაო. ღმერთმა მშვიდობაში მოახმაროს.

ბაიერნისაგან ზეგარდამო შთაგონებულმა ავტორმა „Письма о Грузии“-სამ წყურვილი მოიკლა იმაზედ, რომ ვითომც დაგვიმტკიცა, — ქართველები ადამიანის ხორცის მჭამელები

იყვნენო სამთავროს სასაფლაოს ხანაში. ეს, რასაკვირველია, არ იკმარა, ვაი თუ მარტო ბაიერნს არ დაუჯერონო და ამიტომაც ქართველების მიერ მკვდრის მჭამლობას თავისი ფილოსოფიური სარჩულიც დაუდვა, ესე იგი, თავისი ავტორიტეტობაც ზედ დააბღერტა და ძლევამოსილი ბეჭედი დაჰკრა.

იგი თავის მეორე წერილის 37 გვერდზედ ხელადებით და უცილობელად გვარწმუნებს, რომ მძაფრი, პირქუში (суровая), მთიანი ბუნება საქართველოსი ადვილად არ ემორჩილებოდა ადამიანსაო, მითამ-და ხელს არ აძლევდა, ჰძუნწობდაო და ხშირად, სიმშილობის დროს, აქ კაცი კაცსა ჰკლავდა საჭმელადაო. ძალიან არა სდომებია ჩვენს ავტორს ქართველები კაცის მჭამელად გამოეყვანა, რომ ამისათვის ეს ჩვენი ტკბილი და თბილი, მდიდარი და უხვი ბუნებაც-კი მძაფრ, პირქუშ და ხელმოუცემელ მწირ ქვეყნად გადააქცია, ქვეყნის სასაცილოდ და თავის სასახელოდ. ყველაფერში შეიძლება კაცმა იტყუოს და ასეთი ზორბა, დიდისა და პატარასათვის ადვილად დასანახი ტყუილი-კი არ გაგვიგონია. ამის მთქმელს ჯერ ქვეყნისათვის თვალის-ჩინი უნდა წაერთმია, ჯერ ყველანი დაებრმავებინა და მერე ეს ამისთანა ტყუილი ეთქვა გასასაღებლად.

წერილი მეთერთმეტე

ბაიერნის ავტორიტეტობით და თავისის ფილოსოფიით გონება-გაფიცხებული ავტორი ამაზედაც არ შეჩერდა. მისმა გახურებულმა ფანტაზიამ უფრო გააფუა, გაადიდა ეს ჩვენი კაცის-მჭამლობა. „რასაკვირველიაო, — ამბობს იქავ ავტორი, — ამისთანა მწირ ქვეყანაში დამშეულნი პირველ ყოვლისა უძლურთა და უღონოებს მისცვივდებოდნენო, სახელდობრ — დედათა და ყრმათაო. ამათ არამც თუ ჰხოცდნენ შესაწირავად, არამედ ჰყიდდნენ კიდევ ზიზილ-პიპილებზედაო“. ამ სახით, ქართველები თავის ცოლ-შვილსაც არა ჰზოგავდნენ საკლავად და საჭმელად. ეს ამბები აუწყა ჩვენს ავტორს სამთავროს სასაფლაომ ბაიერნის ბაგითა და ბოლოს ხომ მისმა საკუთარმა ფილოსოფიამაც თავისი უტყუარი, უწუნარი და ყოვლად შეუშლელი ბეჭედი დაასვა. სად წაუხვალთ ამ ორკეც საბუთებს, მერე იმისთანა კაცებისაგან შემოწმებულს, როგორც ბაიერნია საზოგადოდ და ჩვენი ავტორი საკუთრივ!

ამავ სამთავროს სასაფლაოსაგან გამოსჩიკა ჩვენმა ავტორმა თავისი დანასკვნი შესახებ ჩვენის სარწმუნოებისაც. იგი ამბობს, — უფრო ადვილად საგულევებელიაო, რომ ძველნი მკვიდრნი მცხეთისანი სამთავროს სასაფლაოს ხანაში, სახელდობრ მეათე საუკუნეში ქრისტეს წინათ, აღიარებდნენ უბრალოს, პირველდაწყებითს სარწმუნოებას ბუნებისასაო, თავყვანსა სცემდნენ მნათობთა, პირუტყვთა და უსულო საგნებსაც-კიო. ამასვე ჰმოწმობს ქართული მატიანეცაო, რომელიც — ჩვენში-კი ითქვას — სხვაგვარებში არა სწამს ჩვენს ავტორს. ეს „უბრალო, პირველდაწყებითი“ სარწმუნოებაც-კი შეჰშურდა თითქო ჩვენს ავტორსა და ვინიცობაა სხვამ არ იფიქროს, ვითომ-და ქართველებს აქ მაინც თავისი საკუთარი რამ ჰქონიათო, უმატებს: πο

всей вероятности, ქართველებს არავითარი განწყობილი და შემუშავებული წესი არ ექნებოდათ და, როცა ხანდისხან მსოფლიო ისტორიის ბედის ტრიალი გადმოჰხვეწდა საქართველოში სხვა წესსა და რიგში ჩაგდებულ რჯულის კაცებს, ქართველები თავის ღმერთების სიას ჩაურთავდნენ ხოლმე ახალმოსულების ღმერთებსაცა და გადმოიღებდნენ იმათს სიმბოლოებსაცაო. ესეთი თვისება აქვს ყოველ პირველ ყოფილ სარწმუნოებასაო, — ჰვილოსოფოსობს ჩვენი ავტორი (Сев. Вест., № 2, გვ. 62).

ჩვენ არ ვიცით და ჯერ არც არავინ სხვამ იცის, ჩვენის ავტორისა და ბაიერნის მეტმა, რომელს ხანას ეკუთვნიან პირველნი ორის გვარის (რიყის ქვისა და კლდის ქვისა) საფლავნი სამთავროს სასაფლაოსი. მეცნიერთ, რომელთაც ამ მხრით უძიებიათ ეს საქმე, ვერავითარი საბუთი ვერ უპოვიათ ჯერ, რომ ეს ხანა აღრიცხონ და გამოარკვიონ. ვირხოვი, რომელიც ჩვენს ავტორზე არა ნაკლებ განთქმულია ევროპაში თავისის ცოდნით, ამბობს, რომ სამთავროს სასაფლაოს ნაშთი უნდა ეკუთვნოდნენ ქრისტეს წინათ ორის ათასის წლის კულტურასაო, და სახელდობრ რომელ საუკუნისანი არიან, ამას-კი არ გვიჩვენებს. ჩვენმა ავტორმა-კი, ბაიერნის შთაგონებით, გამოიცნა ბეჯითად და გადაწყვეტილად, რომ იგი საფლავები ეკუთვნიან ხანას მეათე საუკუნიდამ მეორე საუკუნემდე ქრისტეს წინათ. მოდით და ნუ იტყვით ქებასა და დიდებას ჩვენის ავტორისას! ჯერ ხომ გაამტყუნა ვირხოვი და მერე ზედმიწევნით გამოიცნა სხვა მეცნიერთაგან გამოუცვნიელი. მაგრამ, ჩვენის ავტორის სამწუხაროდ, აქაც რაღაცა პატარა ზიანი სჩანს. ჩვენ ხელთ არა გვაქვს ბაიერნის წერილი ამის თაობაზედ, ხოლო ბ-ნი დ. ბაქრაძე თავის ახლად დაწერილ ისტორიაში (გვ. 74) გვეუბნება, რომ ბაიერნი სამთავროს სასაფლაოს ხანად სთვლისო დროთა სივრცეს მეექვსე საუკუნიდამ ქრისტეს წინათ მეექვსე საუკუნემდე ქრისტეს მერმეთ. თუ ესეა, მაშ აშკარაა, რომ ჩვენს ავტორს თავისი საყვარელი ბაიერნიც-კი ვერ გაუგია და საწყლისათვის ის უთქმევინებია, რაც არ უთქვამს.

ესეა თუ ისე, მივიღოთ ჯერ-ხანად ჩვენის ავტორის მეათე საუკუნე და გამოვიძიოთ, — ქართველები ამ ხანაში მართლა იმ მდგომარეობაში ყოფილან, რომ თითქო გლახა-მთხოვარებსავით დიდ გზაზე მსხდარან და გამვლელ-გამომვლელებისათვის ხელი გაუშვერიათ, ღმერთები შემოგვაწიეთ სამადლოდა, რადგანაც არა ჰქონიათ რჯული წესსა და რიგში ჩაგდებული და, მაშასადამე, მტკიცედ და გამორკვეულად არა სწამებიათ რა. თუ ჰქონიათ რამ, ისიც მარტო პირველდაწყებითი რჯული ბუნებისაო, გვეუბნება ავტორი.

ჯერ ვიკითხოთ, საიდან გამოიყვანა ეს ასეთი ამბავი ჩვენმა ავტორმა? იგი გვეუბნება, რომ სამთავროს საფლავებში ნაპოვნი ნაშთნი მოგვითხრობენ ამასაო და ამის დასამტკიცებლად მოჰყავს მაგალითები. სხვათა შორისაო, იქ იპოვეს საცრემლონი: ზოგ ამ პატარა მინის ჭურჭლებზე სახე წარმოადგენს სიმბოლოს ქალდეურ ჰერკულესისას სანდონისასაო, ზოგი — ბაალისას და მარსისასაო, ზოგი — ეგვიპტელთა მზისასაო. ამ საცრემლოთა შორის იმისთანანიც აღმოჩნდნენო, რომ ზედ გამოსახულნი არიან სახენი უწინდელის ქართველ ქალ-ვაჟისაო. ვაჟი გრძელ ხუჭუჭ-თმიანია და წვერმოპარსული და ქალი მხრებზედ ჩამოშლილ თმიანი და თავსაკრავით მორთულიო. იმავე საფლავებში იპოვნეს ბევრი

ვერცხლისა და რკინის ღილები თუ ბალთები, ორი ოქროს საყელური, მინის ჭურჭელი, ვერცხლით შემოსილი და ზედ გამოსახულია საქმენი ჰერკულესის, ქალდეურ სანდონისაო. აქავ ნაპოვნია აბსიდიანის დანა, რომელიც გვანიშნებსო, რომ ძველი მცხეთელები ცეცხლ-თაყვანისმცემელნი ჰყოფილანო. მოგვითხრობს რა ყოველს ამას, ავტორი ჰფილოსოფოსობს:

„Итак, Самтаврские раскопки... рисуют нам их (грузин), начиная с X в. до р. Хр., сначала антропофагами, исповедывающими элементарную религию природы, превращающуюся мало-по-малу, под влиянием политической зависимости от Мидо-Персии, нечто в роде электического культа, в котором элементы сабаизма, парсизма и слабые следы греческого политеизма мирно уживаются рядом, не успевая, однако, сложиться в систему“ (Сев. Вест., № 2, გვ. 64).

თუ იმ ნაშთებისაგან, რომელიც ავტორმა ჩამოგვითვალა თავის პირველის წერილის 63 გვერდზედ, ამისთანა „იტაკ“-ს გამოიყვანს სხვა ვინმე, ჩვენის ავტორის გარდა, მაშინ ადამიანმა ხელი უნდა აიღოს ჭკუასა და გონებაზედ, იმიტომ რომ იმისთვის ერთიცა და მეორეც ტყუილი და მეტი ბარგი იქნება. ეგ მაგისთანა „იტაკ“ ხომ დაასკვნა და დაასკვნა, მაგრამ თითქო შეშინებია, არავინ იფიქროსო, ვითომც ამ საბაიზმ-ის, პარსიზმ-ის და ბერძნულ პოლითეიზმ-ის შემორევით ქართველს პატარა ჭკუა და თვალი აეხილებოდაო, — ავტორი იქვე მისწრებით უმატებს:

„Если в древнем грузинском культе и сказывается некоторое преобладание сабаизма, то это легко объясняется тем, что сабаизм является более элементарным и наглядным, а след. более доступным первобытному мировоззрению древних грузин, чем другие религии“.

ამ სახით აფრთხილებს თავის მკითხველებს: ნუ გეგონოთ, რომ აქაო და საბაიზმმა, პარსიზმმა და პოლითეიზმმა ბინა დაიდო ქართველების რჯულში, ამით ქართველებს გონება გახსნოდეთ და მომატებოდეთ რამეო. იგინი მაინც უფრო საბაიზმს მისდევდნენო, რადგანაც გონება-გაუხსნელ მაშინდელ ქართველთათვის უფრო ადვილად მისაწვდომი იყო ეგ პირველდაწყებითი და თვალად-საჩენი სარწმუნოება, ვიდრე სხვაო თითქმის იმავე სახით, როგორც სამთავროს სასაფლაო, ქართული მატთანე გვიხატავს სარწმუნოებას ქართველებისასაო და, მატთანეს გარდა, თვით ბატონიშვილი ვახუშტიცაო. აქ ავტორი შემთხვევას არა ჰკარგავს კიდევ არ განიმეოროს ბევრგან განმეორებული მის მიერ კაცის-მჭამელობა ქართველებისა, უთუოდ იმისათვის, რომ ამით კარგად გამოუჭედოს ყურები თავის მკითხველს, ვინიცობაა ბედი არ გაუწყრესთ და არ დაავიწყდეთო.

პირველდაწყებით რჯულად მეცნიერებაში ცნობილია თაყვანისცემა ცისა: რა თეორიაც უნდა წაიმძღვაროს კაცმა, თუნდ სპენსერისა, რომელსაც პირველდაწყებითი რჯული ადამიანისა გამოჰყავს წინაპართა სულის თაყვანისცემისაგან, თუნდ ამისი წინააღმდეგი თეორია სხვებისა და, სხვათა შორის, კარიერისა, რომელსაც სათავედ პირველდაწყებით სარწმუნოებისა მიღებული აქვს თვით გარე-მოხვეული ბუნება და მისი უშუამავალო, პირდაპირი ზედმოქმედება პირველყოფილ ადამიანის გრძნობა-გონებაზედ. — მაინც იქ

მიხვალთ, რომ პირველდაწყებითი სარწმუნოება თაყვანისცემაა ცისა. ჩვენ ამაზედ გაბმა საუბარისა შორს წაგვიყვანს და ვისაც სურს ამის თაობაზედ ვრცლად სიტყვა მოისმინოს, იმან უნდა მიმართოს, სხვათა მრავალთა შორის, კარიერს, რომელსაც ეს ამბავი, ჩვენის აზრით, მშვენივრად და ნათლად გამოძიებული აქვს.

ეს ცის თაყვანისმცემლობა ერთ ღმერთობას მოასწავებდა, არა იმისთანას, რომ ეპირისპიროს მრავალღმერთობას, რადგანაც მრავალ-ღმერთობის აზრიც არ იყო ჯერ იმ ხანაში. ამ პირველყოფილ ერთ-ღმერთობას — კარიერის სიტყვით — მოჰყვა მრავალ-ღმერთობა, სახელდობრ, თაყვანისცემა მნათობთა — მზისა, მთვარისა და ვარსკვლავებისა[2]. ეს მნათობთა გაღმერთება და თაყვანება შეადგენს შემდეგს ხანას სარწმუნოებურ გრძნობის განვითარებისას. ამ ორ ხანაში ადამიანს წარმოდგენილი აქვს ღვთაება განყენებულად; აქ ღვთაება იდეაა, აზრია, და მას არავითარს ნივთიერს სახეს არ ამღვეს ადამიანი არც გამოხატვით, არც გამოქანდაკებით. დიდი დრო გადის, ვიდრე ადამიანი ცალკე გამოარკვევს ხილულ ბუნებისაგან უხილავ, ხორცუსხმელს ღმერთებს და ხილულად და ხორცსხმულად გარდაჰქმნის სალოცავად. კერპები, რომელნიც წარმოადგენენ უხილავთ ღმერთთა — ან გამოხატულობით, ან გამოქანდაკებით, ახალს ხანას მოასწავებს სარწმუნოების განვითარებისას და წარმატებისას და ძალიან წინ წასულია, პირველდაწყებით ბუნების რჯულს რომ შეეძაროს. ადამიანს დიდი და ხანგრძლივი დრო მოუნდა, დიდი წინ-წაწევა განვითარების გზაზედ, ვიდრე კერპთმსახურებამდე მიაღწევდა.

კერპთმსახურებაო, — ამბობს ლებზოკი, — უცილობლად წარმოადგენს უკვე უმაღლესს ხარისხს სარწმუნოებისასა და ერთობ მოასწავებს გონების განვითარებას, აღმატებულობას, იმაზედ გაცილებით შორს, რასაც წარმოადგენს პირუტყვთა და ცის მნათობთა თაყვანისცემა. კერპობა არისო ნივთიერად გამოხატულობა ღმერთებისა და კერპთმსახურება კაცობრიობის წარმატებულობის უმაღლესს ხარისხს გვიმტკიცებსო. ახლა ვნახოთ, იმ ხანაში, რომელსაც ჩვენი ავტორი აკუთვნებს სამთავროს სასაფლაოს, ესე იგი მეთავე საუკუნეიდან მეორე საუკუნემდე ქრისტეს წინათ, იყო საქართველოში კერპთმსახურება თუ არა.

ჩვენ ვერ წარმოვუდგენთ მკითხველს ზედმიწევნილ საბუთს მეთავე საუკუნისას ქრისტეს წინათ, ხოლო მეცხრე საუკუნეიდან თითქმის მეხუთე საუკუნემდე-კი დღეს მეცნიერებას ხელთა აქვს უტყუარი საბუთი იმისი, რომ ამ ხანაში ქართველების სარწმუნოება კერპთმსახურება ყოფილა. ეს ამბავი აღმოჩნდა ასურელთა ლურსმულ წარწერათაგან, რომელნიც ზოგი ასურელთ მეფეებს ეკუთვნის და ზოგი იმ ალაგების მკვიდრთა, საცა უწინ ბინადრებულან ქართველები. ფრანსუა ლენორმანი მოგვითხრობს, რომ ლურსმულნი წარწერანი ვანისა, Palou და არზრუმის გარეშემოსი გვიმტკიცებს, რომ იქაურნი მკვიდრნი, რომელთაც ლენორმანი ქართველებად ჰრაცხს, არამც თუ ენითა და ზნე-ჩვეულებით, არამედ სარწმუნოებითაც ერთნი იყვნენო, თუმცა-კი პოლიტიკურად ცალ-ცალკე დაყოფილ თემებს წარმოადგენდნენო. ამ წარწერილებში მოიხსენებიან აუარებელი რიცხვი როგორც იქაურების ღმერთებისა, აგრეთვე სხვებისაცაო. ზოგან აღნიშნულია კიდევ, რომ ლაშქრობის

ნადავლისაგან რომელს ღმერთს რა ნაწილი დავლისა უნდა ჰრგებოდა და ზოგან ისიც არის, რამდენი რა შეუწირავთ სამღვთოდა, რამდენი და რა საკლავი დაუკლავთ.

ლენორმანის სიტყვით, ეს სარწმუნოება იმაში მდგომარეობდა, რომ თაყვანსა სცემდნენო ერთს უზენაესს სამეულს (ტრიადას). ყველა წარწერა ჯერ იწყება ამ სამსამობის, თუ სამეულ ღმერთების მიმართ სავედრებელითა და მერე იხსენებიან სხვა უმცირესნი, მეორე ხარისხის ღმერთებიო. ამ სამეულის უპირველეს ღმერთს ეწოდება „ქალდი“, „ქალდისი“-ო. სარიუკინი, მეფე ასურეთისა (ბიბლიის სარგონი) ამ „ქალდი“-ს იხსენიებს უმაღლეს და უპირველეს ღმერთადაო. ამ სამეულის ორ სხვა ღმერთებს ლურსმულნი წარწერანი წარმოადგენენო იდეოგრაფიულ ნიშნებით, რომელთაც, თუ ასურულად წავიკითხავთ, „Bin და Samas“ გამოდისო. ეს სახელები ხან მარტივად არიან ხსენებულნი, ხან ბრუნვათა დაბოლოვებითაო, როგორც, მაგალითებრ, ზემოხსენებული „ქალდისი“. უკანასკნელი ორნი ღმერთნი წარმოადგენენ: ერთი — ატმოსფერასა, ეთერს, ბრწყინვალე ცას, მეორე — მზეს, და „ქალდი“ შესავსებლად სამეულისა — მთვარეს. რომ ეს ღმერთები კერპის სახედ იყვნენ, ამტკიცებს ის გარემოება, რომ ასურელნი მეფენი, როცა მოგვითხრობენ თავიანთ გამარჯვების ამბავს მაშინდელ ქართველებზედ, სხვათა შორის ამბობენ, დავატყვევეთო იმათი ღმერთი „ქალდი“ ანუ „ქალდისი“ და წამოვიღეთ ასურეთშიო. ხორზაბადის სასახლის ბარელიეფნი წარმოადგენენ ერთს ამისთანა ლაშქრობას ასურეთის მეფისას, და ამ ბარელიეფის მოწმობით ლენორმანს დიდის დაწვრილებით აწერილი აქვს თურმე საკერპო ტაძარი „ქალდისისა“, რომელიც ასურთა მეფეს გაუძარცვავს და სატაძრო განძი დავლად წაუღია.

რას ჰნიშნავს ეს „სამეულობა“ ღმერთებისა? შედარებითი მითოლოგია რომ მოვიშველიოთ, ამის პასუხს მალე ვიპოვით. ბევრს ერს ქვეყნიერობაზედ — ზოგან მიბაძვით, ზოგან დამოუკიდებლად, — თვისის სარწმუნოების ღმერთნი წარმოდგენილნი ჰყოლიათ გუნდ-გუნდად, უფროს-უმცროსობის და მაღალ-დაბალის ხარისხებით. თითო გუნდში მოუქცევიათ სამ-სამი ღმერთი თანასწორის ხარისხისა, ხოლო სხვადასხვა წოდებისა და მნიშვნელობისა. ზოგან ამისთანა სამეული გუნდი ორია, ზოგან სამიც არის, და ამ სამეულთაგან წარმოშობილ არიან დანარჩენი დაბალის ხარისხის ღმერთნი. მაგალითებრ, ბაბილონსა და ქალდეაში ორი ამისთანა სამეული გუნდი იყო. პირველ ხარისხის, ანუ უკეთ ვსთქვათ, უმაღლესის ღმერთების სამეულს წარმოადგენდა ღმერთი „ანუ“, „პირველშობილი, უუძველესი ღმერთთა შორის, მამა ღმერთთა, მპყრობელი საუკუნისა“ (უკუნი = ბნელი, საუკუნი = საბნელე, საბნელეთი). ეს „ანუ“ იყო ღმერთი ცისა; მისი საბრძანებელი უძრავი ცაა, უძრავის ვარსკვლავებით. მეორე ღმერთი ამ სამეულისა „ეა“-ა და მოასწავებს შემოქმედობის ძალს ღვთაებისას, და მესამე — „ბელ“, გამჩენელი ზესკნელისა და გამგებელი ვარსკვლავთა მსვლელობისა ცის სივრცეზე.

ამ პირველ-ხარისხოვან სამეულისაგან ჩამოდიან მეორე სამეულის ღმერთნი: „სინ“, ღმერთი მთვარისა, ძე „ბელ“-ისა, მანათობელი და გამათბობელი დედამიწისა; „ბინ“, ანუ „რამან“ (სირიული „რიმონ“) ღმერთია ატმოსფეროსი, წვიმისა, ჭექა-ქუხილისა და ელვის მომავლინებელი; და მესამე — „სამას“ ღმერთია მზისა, მპყრობელი ცისა, ძე „სინ“-ისა.

თურანელთაც სამეულობით სწამებიათ ღმერთები. ამათგან მარტო ერთი სამეული-და დახსომებია ისტორიას. თურანელთა სამი უდიდესი ღმერთი ჰყოლიათ, ერთი — ზესკნელს, მეორე — დედამიწას და მესამე — ქვესკნელს. ამ სამეულის გარდა, ბევრი სხვა ღმერთებიცა ჰყოლიათ, რომელთ შორისაც ზოგნი კეთილის-ყოფილნი არიან და ზოგნი ბოროტისა; აგრეთვე ეგვიპტეშიაც შენიშნულია სამეულობა ღმერთებისა. სამ-სამობით დაყოფილნი გუნდნი ღმერთებისა სარწმუნოებაში აღმოჩენილია ასურეთშიაც, რომელსაც ღმერთნი და სარწმუნოება ბაბილონისაგან მიუღია და შეუთვისებია. თუ ვიგულებთ, ვითომც ქართველებს სხვისაგან მიეღოთ თავისი რჯული, დაუჯერებელი არა არის-რა, რომ ეს სამეულობა ღმერთებისა შემოსულიყოს ჩვენში ან თურანელთაგან, რომელთაც ხშირად შევხვედრივართ და თითქმის მეზობლადაც ვყოფილვართ, ან ასურელთაგან, რომელნიც ჩვენი მტერ-მეზობელნი ყოფილან და რომელთაგანაც ჩვენ ბევრი რამ სხვა გადმოგვიღია, მაგალითებრ — ხუროთმოძღვრება და ლურსმული წერა, რომელიც, ლენორმანის სიტყვით, ჩვენ ჩვენის ენის თვისებისამებრ მერე ცოტად თუ ბევრად გადაგვიკეთებია. შესანიშნავი ამ სამეულ ღმერთების გამო ის არის, რომ ქართველებს არამც თუ ასურელთა ეპოქაში, მერეც, მცხეთის გაძლიერების დროს, ეს სამეულობა არ დაუკარგავთ. ამას ამტკიცებს ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“, რომელიც ფარნავაზის დროსაც სამეულს ღმერთებს გვისახელებს: „არმაზს, გაიმს და გაცის“ და უმატებს, რომ ამასთანავე „ქართლოსის“ საფლავსა ჰლოცულობდნენ და ჰფიცავდნენო.

ძალიან ჭკუას ახლოა და ადვილად საფიქრებელი, რომ ლურსმულ წარწერილში მოხსენებული „ქალდი“, „ქალდისი“ იგი „ქართლისი“ იყოს, რომელიც მერე, ბიზანტიის ზედგავლენით, „ქართლოსად“ გადაკეთდა და რომელიც ქართულმა მითოლოგიამ დაგვისახელა ქართველთა პირველყოფილ წინაპრად, და რომელსაც ქართველნი მერეც თაყვანსა სცემდნენ, როგორც ჩვენი მათიანე გვაუწყებს. რასაკვირველია, ამ ჩვენს ნათქვამს, ჩვენს დაახლოვებას ჩვენის მათიანის „ქართლოსისა“ ლურსმულ წარწერილის „ქალდისთან“ უფრო ძლიერი დასაბუთება სჭირია და ჩვენ ძალიან შორსა ვართ ამას რაიმე უცილობელი მნიშვნელობა მივცეთ. ჩვენ აქ ეს ამბავი მოვიხსენიეთ მარტო იმისათვის, რომ ამ მხრით ყურადღება მიექცეს და ეს საგანი გამოძიებულ იქმნას ჩვენზედ უკეთ მცოდნეთაგან. შედარებითმა მითოლოგიამ აღმოაჩინა, რომ ეს მითად გადაქცევა მართალისა თუ მოგონილის წინაპარისა, — მთელს ქვეყნიერობაზედ შემჩნეულია. ტეილორი, ლეებოვი, სპენსერი და სხვანი ბევრს მაგალითს გვიჩვენებენ ამისას და იქამდინაც მიდიან, რომ მოგვითხრობენ დიდის წინაპარის, ანუ გმირის და სხვა გამოჩენილის კაცის უმაღლესს ღმერთად გადაქცევასაც. ამ სახით, დღესაც მონგოლები ჩინგის-ყაენს ღმერთად ჰხადიან.

ასეა თუ ისეა, ორი სამეულნი ღმერთნი სჩანან ჩვენს პანთეონში, ერთი ასურელთა ეპოქისა და მეორე — მცხეთისა. აშკარაა, ეს სამეულობა ღმერთებისა ჩვენშიაც, როგორც ბევრგან სხვაგან, ჩვენის ადრინდელის სარწმუნოების გარკვეულს სისტემას მოასწავებს. უყურადღებოდ დასაგდები არ არის სამგვარი ცნობა ჩვენის მათიანისა ჩვენის უძველეს რჯულის შესახებ. ერთი ისა, რომ თავდაპირველად ქართველები ერთს ღმერთსა სცემდნენ თაყვანსაო და ეს,

როგორც ვნახეთ, ესეც უნდა ყოფილიყო პირველ-დასაწყისში, ვითარცა კარიერი გვემოწმება საზოგადოდ, როცა პირველყოფილ სარწმუნოებაზედ ლაპარაკობს. მას მერმეთ ქართველებს, ჩვენის მატთანეს სიტყვით, მრავალ-ღმერთობა შემოუღიათ და ბოლოს ხომ კერპთმსახურება. არც ერთი ეს ცნობა არ ეწინააღმდეგება ისტორიულს დანასკვნსა მასზედ, რომ ყველგან ამ კიბით უვლია რჯულის განვითარებასა და წარმატებას. მესამე ცნობა, რომელსაც, ლენორმანის სიტყვით, ისტორიული საბუთი აქვს, — ეგ სამეულობაა ღმერთებისა, და ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“, როცა ბოლონდელ დროშიაც სამეულს ღმერთებს იხსენიებს, მხარ-და-მხარ უდგება ისტორიულს საბუთსა.

მეტად საინტერესოა გამოძიება იმისი, თუ რა მნიშვნელობის ღმერთნი არიან არმაზი, გაცი და გაიმი, და რას მოასწავებდნენ, მით უფრო, რომ ჩვენ, თუ არა ვცდებით, ზოგიერთ საბუთს წავაწყდით ამ საკითხის აღსახსნელსა. მაგრამ, ჩვენდა სამწუხაროდ, ჩვენი წერილები უამისოდაც მეტად გრძელდება და ამიტომაც ამაზედ საუბარი კაცმა ცალკე სჯობს იქონიოს. ეხლა-კი ამას ვიტყვით, რომ ჩვენის ღმერთების პანთეონში ბევრი სხვა ღმერთებიც მოიპოვებიან, მაგალითებრ „ბოჩი“. თეიმურაზ ბატონიშვილი ასე აგვიწერს ამის კერპსა:

„ბოჩისასა იტყოდეს ამას: ესხნენ შვიდნი ხელნი, რომლითაცა ხელმწიფებდა თვითოეულითა ხელითა მათ ყოველთა სხვათა მწვერვალთაგან შვიდთა მწვერვალთა კავკასიისათა და თვითოეულსა ხელსა მისსა აქვდა თვითო ფერი ხელმწიფება მოფენად სარგებლობისა, წყალობისა, გინა რისხვისა. ეგ სახედვეო, — უმატებს მერე თეიმურაზი, — შვიდნი ხელნი ბოჩისანი ნიშნიდენ შვიდთა ნათესავთა თარგამოსიანთასა, ქართლოსისა და სხვათა ექვსთა ძმათა მისთა“.

უძველესნი ღმერთნი იყვნენ კიდევ ზემოხსენებულნი „გაცი“ და „გაიმი“, ანუ „გაისი“, თუ „გაასი“. გაცი კაცის სახის კერპი იყო, ოქროსი, ფეხ-მდგომარე, გაიმი-კი — ვერცხლისა. ამათ გარდა, ჯერ კიდევ მამასახლისობის დროს, ყოფილა კერპი „ზადენი“, „აინინა“, „დანინა“ და ბოლოს „აფროდიტეც“-კი, რომელიც მესამე საუკუნეში ქრისტეს შემდეგ მითომ მეფე რევის ცოლს, სეფორს, ბერძნის ქალს, მოეტანოს საბერძნეთიდან და მცხეთას აღემართოს. ფარნავაზ მეფის დროს ხომ უპირველეს ღმერთად, ჩვენის მატთანეს სიტყვისამებრ, შეიქმნა კერპი არმაზი, რომელიც ფარნავაზმა აღმართა და ჩააყენა არმაზის მთაზედ უძველესთა კერპთა — გაცისა და გაიმის შუა. არმაზის კერპი წარმოადგენდა ფეხზედ მდგომარე სპილენძის კაცს, ტანზე სცმია ოქროს ჯაჭვი, თავს ჰხურებია ოქროსავე ჩაფხუტი, სამხრენი და თვალნი ზურმუხტისა და ბივრიტისა ჰქონია, ხელთ სჭერია ხმალი „ელვარე და ბრწყინვალე“, რომელსაც კერპი იქნევდა თურმე აქეთ-იქით და „შიშითა მისისა მიმთხვევისა და სიკვდილისათა მის მიერთთა არავინ განუკრძალველად შეემთხვეოდეს“.

სამწუხაროდ ჩვენდა, არავითარი საბუთი ჯერ არ აღმოჩენილა, რომ შესაძლო ყოფილიყო გამოგვეცნა, — თვითოეული ღმერთი ამ პანთეონისა რის მომასწავებელნი არიან და რა აზრს, იდეას უწინდელის ქართველისას წარმოადგენენ. არ ვიცით საიდან, და თეიმურაზ ბატონიშვილი-კი ზოგიერთს ნიშნებს მოგვითხრობს. მაგალითებრ, ერთს ადგილას ამბობს,

რომ არმაზი ნათელისაგან შობილად იყო წამებულიო. იგივე თეიმურაზი გვაუწყებს, რომ მირიან მეფე წმინდა ნინოს სასწაულთმოქმედებას „იხილვიდა მცირედ ორგულეებითაო“ და მოჰყავს საიდამლაც ამოწერილი მისი სიტყვა, წარმოთქმული წმიდა ნინოს წინაშე. ამ სიტყვისაგან სჩანს, ვითომც არმაზი და ზადენი იყვნენო ღმერთნი „სოფლის მპყრობელნი, წვიმის მომყვანებელნი, მზის მომფენელნი, ქვეყანით ნაყოფთა აღმომყვანელნი, გამომზრდელნი ქართლისანი“, ხოლო გაიმი და გაცი „ყოვლისა დაფარულისა გამომეძიებელიო“.

აქ დაუჯერებელი არა არის რა. ვისაც შედარებითი მეთოდით უსინჯავს სხვადასხვა რჯულნი, რომელთა ცნობაც მეცნიერებას დღეს ხელთა აქვს, იმას ეცოდინება, რომ ძალნი სოფლის მპყრობელობისა, მზისა და ნათელის მომფენელობისა, წვიმის მომყვანელობისა, ნაყოფთა აღმომცენელობისა და სხვა ამისთანა მოვლენისა გაღმერთებულნი იყვნენ ყველა ერისაგან მთელს დედამიწის ზურგზედ. ჯერ მინამ მეცნიერება თავის უტყუარის მცნებით არ მიჰშველებია ადამიანს გაგებად ბუნების მოვლენისა, ყველა ეს ძალნი კაცის გონებისათვის მიუწვდომელნი და გამოუცნელნი არიან. გონება-კი ადამიანისა იმ თვისებისაა, რომ რა ხარისხზედაც გინდა იდგეს კაცი, — ველურია თუ განათლებული, — ყოველთვის წინ უდგა ამ მრავალფერ ქვეყანაში ჭირვეული საკითხი: საიდან რაა და როგორ? ტეილორი ამბობს, რომ ესეთი საკითხები მარტო განათლებულის კაცის კუთვნილებას არ შეადგენს და ველურს კაცსაც ისე აეკვიატება ხოლმე, როგორც მეცნიერებით გონება-გახსნილსაო.

რაკი ესეა და ბუნების დიდნი მოვლენანი უმეცნო კაცისათვის გაუგებარნი არიან, მაშ რა ჰქნას ახლად ფეხადგმულმა გონებამ კაცისამ, თუ მიზეზად ყოველ ამისთანა მოვლენისა არ იწამოს რაღაც ყოვლად-შემძლებელი, უხილავი არსება და იმას არ მიაწეროს შექმნა და მოვლინება ყოველ იმისა, რის მიზეზი და სათავეც თითონ ვერ გამოუცვნიან და ვერ მისწვდომია. აქედამ არის წარმოდგარი ის, რომ უწინდელ დროების ერნი, და ეხლაც ველურნი, ყველა ამისთანა მოვლენის ასახსნელად ცალკე ღმერთსა ჰქმნიან და ღმერთი ხომ ყოვლად-შემძლებელია. მზე — ეს დიდებული მნათობი, ნათელის მომფენელი, სიცოცხლის მომნიჭებელი, მთვარე, ვარსკვლავი, ქარი, წვიმა, ჭექა-ქუხილი, ელვა, თითონ ხეც-კი, რომელიც ერთ ბეწო თესლისაგან, რაღაც დაფარულისა და გონება-მიუწვდომელის ძალით, მრავალ-შტოიან უშველებელ საჩრდილობელად გადაიქცევა ხოლმე, — ყველა ეს განსაცვიფრებელი ამბავი უმეცნო კაცისათვის საიდუმლოებაა, დაფარული, უხილავი ყოვლად-შემძლებელობაა, და აქედამ დიდი მანძილი არ არის ამ უხილავის ძალის გაღმერთებამდე. სხვადასხვა რჯულთა, სხვადასხვა ერთა შედარება გვიმტკიცებს, რომ ადამიანის გონებას ყველგან ამ გზით უვლია და ყველა მოვლენასა და ცალკე ღმერთი შეუქმნია ამ ძალის მომასწავებლად, მიზეზად და დასაბამად. აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ ყოველ ამ შემთხვევაში ძალია საგნისა გაღმერთებული ხოლმე და არა თითონ საგანი. მაგალითებრ ძალი მზისა, რომელიც ნათელსა და სითბოს აფენინებს, და არა თითონ მზე.

ამ ერთ-გზად სვლას ადამიანის გონებისას ერთ-სახის დასკვნაც მოჰყვებოდა და ამიტომაც ვხედავთ საოცარს მსგავსებას რჯულისას სხვადასხვა ერში, რომელნიც თავის-დღეში

ისტორიის გზაზედ ერთმანეთს არ შეჭვდებიან. მსგავსება-კი ისე გასაოცარია, თითქო ერთმანეთისაგან მიუღიათ, ერთმანეთისათვის მიუზღავეთო მაშინ, როდესაც, როგორც სივრცით, ისეც ყოველისფრით ერთმანეთზედ მიუწვდომელად დაშორებულნი ყოფილან და არიან. სეისი, რომელიც თითონ სახელგანთქმულს სპენსერსაცკი ამისთანაებში მოწმად მოჰყავს, ამბობს, რომ სწორედ ეს გარემოება (დამოუკიდებლად მსგავსება) ამტკიცებსო, რომ ბუნება ადამიანისა, სემიტია თუ არიელი, ზანგია თუ თეთრი, დიდ-თავა თუ წვრილ-თავა, ყველგან ერთი და იგივეა; თუ გარემოებანი, რომელთ შორისაც ადამიანი ჰტრიალებს, ერთი და იგივეა, თითონ მათი შედეგიც ერთი და იგივე იქნებაო, ერთმანეთს ეგვანებაო. ამიტომაც გვანება, მსგავსება რჯულისა, ანუ ღმერთებისა, ყოველთვის არა ნიშნავს ერთის ერისაგან მეორის მიერ მიღებას. აქ შესაძლოა ერთმა ერმა თავის-თავად ისეთივე რჯული შეიქმნას, როგორც სხვა ერმა, მსგავს ბუნებასა და გარემოებაში მყოფმა.

ამიტომაც ერთისა და იმავე თვისებისა და მნიშვნელობის ღმერთნი, ხოლო სახელების სხვაობით-კი, ყველა ერში მოიპოვებიან. შედარებითი მითოლოგია საოცარის, მაგრამ უტყუარის საბუთებით გვიმტკიცებს ამას და მეტისმეტი კადნიერება არ იქნება ჩვენის მხრით, რომ ჩვენც, თეიმურაზის სიტყვისამებრ, ესევე უწინდელ ქართველებში ვიგულვოთ.

გარდა ამისა, რომ ქართველთა კერპთმსახურება მტკიცდება იმისთანა უცილობელ საბუთით, როგორც ლენორმანს მოჰყავს, ისიც დამტკიცებულად ჩასათვლეღია, რომ ქართველებს სარწმუნოებური წესი, რიგი და სისტემა უნდა ჰქონებოდათ კარგად გარკვეული. უამისოდ ძნელად წარმოსადგენია კერპთმსახურება, რომელიც, როგორც უფრო რთული და განვითარებული რჯული, წესსა, რიგსა და სისტემას ითხოვს ლოცვისას, თაყვანისცემისას, მსხვერპლის შეწირვისას და მებრვე სხვას. თუნდ ეგეც არ იყოს, თვით იგი ამბავი, რომ მაშინდელ ქართველებს საკერპო ტაძრები ჰქონიათ, მერე იმისთანა სატაძრო განძითა და ავეჯით, რომ თითონ ასურელთა მეფენიც-კი ამავის მოტაცებასა და წაღებას ჰქადულობენ, პირდაპირ გვეუბნება ამ რიგისა და წესის არსებობას. რაკი ტაძარია, იქ ლოცვაც არის და მსხვერპლის შეწირვაც; რაკი ლოცვა და შეწირვაა — იქ მღვდელმსახურებაც არის, და რაკი მღვდელმსახურებაა — იქ მაღალ-დაბალნი, უფროს-უმცროსნი მსახურნიც არიან ტაძრისა თუ კერპებისა, და ნუთუ ყოველივე ეს უწესოდ, ურიგოდ და უსისტემოდ შესაძლებელია? ნუთუ ყოველ ამის ამსრულებელი რჯული წესსა და რიგში ჩაუგდებელი, სისტემაში მოუყვანელი უნდა იყოს?

ასეა თუ ისე, ცხადია, რომ თუ არ საკუთრივ მეათე საუკუნიდამ ქრისტეს წინათ, მეცხრიდამ მაინც საბუთი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ქართველების რჯული კერპთმსახურება ყოფილა ქრისტეს რჯულზედ მოქცევამდე. ჩვენ ლეებოკი ვიმოწმეთ, რომ კერპთმსახურება ძალიან შორს გაცილებულია პირველდაწყებით სარწმუნოებისაგან და წარმოადგენს უფრო უმაღლესს ხარისხს რჯულის განვითარებისას და წარმატებისას, ვიდრე მნათობთა მსახურება და თაყვანისცემა. თუ ლეებოკის სიტყვას არ დაიჯერებს ბაიერნის ჩვენი ბრმად დამჯერი ავტორი „Письма о Грузии“-სა, კარიერი მაინც გადიკითხოვ, ის კარიერი, რომელსაც ასე ხშირად თითონვე იმოწმებს ხოლმე თავის წერილებში. სხვებს აღარ ვიტყვით, იმიტომ რომ

ჩვენი ავტორი ამისთანაებს ვერ ეწყობა, რადგანაც თავის პირველ წერილის 49 გვერდზე ამბობს:

„Для этого понадобилось бы много кропотливого, скучного труда, к которому совсем не располагает Кавказ с его вечно-ясным небом и жгучим (აკი სუროვია იყო!!!) солнцем[1], погружающим в сладкое far niente“.

იყოს ნება მისი მაგ „сладкое far niente“-ს შესახებ, ჩვენ-კი ამას ვიტყვით, რომ ზემო-ნაჩვენები გზა სარწმუნოების მსვლელობისა სრულებითაც არა სცოდნია ჩვენს ავტორს, თორემ როგორ იტყოდა, ვითომ მეათე საუკუნიდამ დაწყებული ქრისტეს წინათ ქართველებს პირველდაწყებითი რჯული ჰქონდათო, მაშინ როდესაც კერპთმსახურობა ჰქონებიათ, ესე იგი დიდად შორს-გავლილი და წინ-წასული რჯული. ლენორმანის მოკლე, მაგრამ დასაბუთებულ სიტყვიდამვე სჩანს, რომ იგი რჯული — გარკვეული, სისტემაში და წესში ჩავარდნილი ყოფილა და, თუ ჩვენი ავტორი თეიმურაზ ბატონიშვილსაც დაუჯერებს, მაშინ ხომ მთლად და დაწვრილებით შეიტყობს ამ წესისა და რიგის ამბავს. დავარწმუნებთ, რომ თეიმურაზი ამისთანაებში უფრო სარწმუნოა, ვიდრე ჩვენის ავტორის ბაიერნი.

მაშ რიღას პატრონი გვეუბნება და რამდენჯერმე გვიმეორებს, ვითომც ქართველებს ისეთი რჯული ჰქონებოდათ, რომ მისი არც თავი იცოდნენ, არც ბოლო, ესე იგი, უწესო და ურიგო იყო. აშკარაა, ამაშიაც ჩვენი ავტორი, погруженный в сладкое far niente, მართალს გაჰქცევია და ტყუილს გადაჰხვევია. ამასა ჰქვია „одним штрихом обнять“, რომელიც ჩვენმა ავტორმა ასე თავმოწონებით დაიქადა Новое Обозрение-ს ფელეტონში. დალოცვილს ბაჟს ხომ არავინ ართმევდა, ორის შტრიხ-ით სცდილიყო გაეგო რამ, რაკი მისი ერთი შტრიხ-ი ისე სცუდლუტობს ხოლმე და ამისთანა ხათაბალაში ჰხვევს. თუნდ მესამე შტრიხ-იც ეშველია, რაკი ეგრე იყო, ვინ დაემდურებოდა, მაგრამ — თუ კაცი თითონ არ არის, რას არგებს მრავალ-შტრიხ-ობა.

წერილი მეთორმეტე

ჩვენს ერთს წინა წერილში ერთი იმისთანა საქმე დაგვრჩა გამოსადიებელი, რომელსაც, ჩვენის ფიქრით, რჯულის წესთანა აქვს კავშირი. ამიტომაც ჩვენ მისი გამორკვევა ვამჯობინეთ მაშინ, როცა ავტორს „Письма о Грузии“-სას ჩვენის უწინდელის რჯულის სათხრობლად გამოვიწვევდით. ეს საქმე შეეხებოდა სამთავროს საფლავებში ნაპოვნ ნაშთებს, რომელთა შორის ბაიერნმა იპოვა ვითომც ნიშნები ქართველების მიერ კაცის-მჭამელობისა და მერე ხომ ჩვენმა ავტორმაც თავის მხრით დაასაბუთა ეს ქართველთა მიერ კაცის-მჭამელობა სამთავროს

სასაფლავოს ხანაში, რომლის სივრცე, ავტორის აზრით, იწყება მეათე საუკუნიდამ და თავდება მეორე საუკუნეს ქრისტეს წინათ.

არა ერთხელ გვითქვამს და ეხლაც საჭიროა გავიხსენოთ, რომ ჩვენი ავტორი ჩვენს ლიტერატურას უკიჟინებს, კრიტიკა და შედარებითი მეთოდი მისთვის სრულიად უცნობიაო. ეს მართალია, ხოლო საბუთი გვაქვს ამის შემდეგ თვით ამისთანა მოკიჟინეს ვუგულვოთ ეგ კრიტიკაც და ეგ შედარებითი მეთოდიც. ეხლა ვნახოთ, რა ძალ-ღონიერის კრიტიკისა და შედარებითის მეთოდის კაცი ყოფილა ჩვენი ავტორი, და ამ კრიტიკასა და მეთოდს მართლა რაშიმე იყენებს, თუ ეს სიტყვები მისთვის მარტო თქმაა და არა ქმნა.

აი საიდან გამოჰყავს ჩვენს ავტორს თავისი აზრი, რომ ქართველები სამთავროს სასაფლავოს ხანაში კაცისმჭამელები ყოფილანო. ბაიერნმაო, ამბობს იგი, დასინჯა რა სამთავროს საფლავები, განცვიფრდაო, რომ ადამიანის ძვლები ერთსა და იმავე საფლავში იმდენად არეულ-დარეული იყო, რომ ერთი მთელი ჩონჩხიც-კი (скелет) ვერ ამოიღო. გარდა ამისა, ერთი საფლავის გვერდით ნაცარი ჰნახაო და იმ ნაცარში იპოვნა დამწვარი ძვლები ადამიანისა და იქავ ძვლები ხარისა, ცხენისა, ცხვრისა და ქათმისაო. თითონ საფლავებში არამც თუ მარტო ჩონჩხები თავისა ენახა შუა-გაპობილი, არამედ ტანიცა, ასე რომ ზოგან ზედა-ტანი ერთს საფლავში გამოჩენილა და ქვედა-ტანი მეორეშიო. „ყოველ ამ გარემოებათაო, — უმატებს ჩვენი ავტორი, — ბაიერნი იძულებულ ჰყო ეგულვნა (предположить), რომ ძველნი მკვიდრნი მცხეთისანი, არამც თუ კაცის-მჭამელნი იყვნენ, არამედ მკვდრის ლეშსაც ხმარობდნენ საქმელადა და როცა ლეში მოსჭარბდებოდათ, ბევრი უგროვდებოდათ, გადანარჩენს საფლავში ინახავდნენო“.

ამ სახით, გამოდის, რომ ჩვენის ავტორის აზრით, ზოგიერთი საფლავი საკუჭნაოსავით უხმარიათ ადამიანის ლეშის შესანახავად, რადგანაც ხორაგად გამოსადეგი ყოფილა. სხვა რა აზრი უნდა ჰქონდეს ჩვენი ავტორის სიტყვებს:

„Питались даже трупами и, когда трупов накоплялось много, прятали остатки их в гробницах“.

ამისთანა ბრძნულად საფლავის გადაქცევა საკუჭნაოდ მარტო ბაიერნს და ჩვენს ავტორს თუ მოუვა ფიქრად, თორემ სხვა არა გვგონია. ეს საკუჭნაოდ საფლავის გადაქცევა ახალი ამბავია მეცნიერებისათვის და, რადგანაც ჩვენის ავტორის „კრიტიკითა და შედარებითის მეთოდით“ არის აღმოჩენილი, დასაჯერებელიც უნდა იყოს. ამიტომაც სამართალი ითხოვს ამის აღმოჩენაშიაც პირველობა ჩვენს ავტორს დავულოცოთ. მეცნიერული განსჯა და ბჭობა გაგონილა და ამისთანა? გაგონილა ამისთანა სასაცილობა?!

ეგ კიდევ არაფერი. საქმე ის არის, რომ ბაიერნი ქართველების მიერ ადამიანის ხორცის ჭმას გადაწყვეტილად არ ამბობს. იგი ამ ამბავს მგონიაობით გვაუწყებს. თითონ ჩვენი ავტორი ამ მგონიაობით გვიცხადებს ბაიერნის აზრსა: „Эти обстоятельства заставили Байерна предположить“-ო. თუმცა ესეა, მაგრამ ჩვენმა ავტორმა ბაიერნის предположение გარდაჰქმნა გადაწყვეტილ და უცილობელ ამბავად. იგი ამბობს:

„ჩვეულება მკვდრის ხორცის თქვლეფისაო (пожирать) და ადამიანის შეწირვა კერპებისათვის შემოწმებულია ქართულის მატინესაგანაცაო... რომ სამთავროს სასაფლავს ხანაში კაცის-მჭამელობა არსებობდა, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ უფროს-ერთს იქ ნაპოვნს ძვლებში, — ადამიანისაა, თუ პირუტყვისა, — სიმსუქნე, ესე იგი ტვინი (студень) არ აღმოჩნდაო; ამ გარემოებამ იძულებულ ჰყო ბაიერნი ეგულვნა (აქაც предположить) რომ ძვლები უხარშავთო.

ამ აღსავალს კიბეზედ დამდგარი ჩვენი ავტორი უფრო-და-უფრო მაღლა ადის ბაიერნის предположение-საგან. თავის მეორე წერილის 37 გვერდზედ იგი უფრო ძლიერ ასაბუთებს ქართველების მიერ კაცის-მჭამელობას და ამ გზით, ბაიერნის „предположение“-თი დაწყებულს, ბოლოს-და-ბოლოს უეჭველ ამბავად ჰხდის. იგი ამბობს:

„Суровая горная природа (Грузии) не легко покорялась человеку и часто в голодные годы им (грузинам) приходилось налагать руку на ближнего. Первыми жертвами становились, конечно, слабые — женщины и дети...“

ამკარაა, ჩვენი ავტორი თავის ოსტატს ბაიერნზედ უფრო შორს წასულა ამ შემთხვევაში: რაც ბაიერნს ეჭვით და მგონიარობით უგულვნია, ის ჩვენს ავტორს დაუსაბუთებია და უეჭველობის ტახტზედ დაუბრძანებია, ვითარცა გამორკვეული ჭეშმარიტება.

რადგანაც სათავე ჩვენის ავტორის დანასკვნისა ამ შემთხვევაში მაინცა-და-მაინც ბაიერნის ნათქვამია, სრულიად განუსჯელად, განურჩევლად, უკრიტიკოდ მიღებული მის მიერ, ჩვენ ჯერ გავსინჯოთ, — რამოდენად სარწმუნოა ეს თითონ ბ-ნი ბაიერნი საზოგადოდ და ქართველების მიერ კაცის-მჭამელობის შესახებ საკუთრად. ბაიერნი უსათუოდ დიდი და შეურყეველი ავტორიტეტი უნდა იყოს, რომ ასე ბრმად აჰყვეს ჩვენის ავტორისთანა კაცი, რომელიც ვითომ-და უკრიტიკოდ არაფერს იჯერებს, არაფერს ითვისებს. ვნახოთ, ამისთანა ავტორიტეტია ბაიერნი, თუ არა.

ბაიერნის წერილები, რომელთაც უკრიტიკოდ აჰყოლია ჩვენი ავტორი, გასინჯულია მეცნიერთაგან და ჯერ არც ერთი იმისთანა მეცნიერი არ გამოჩენილა, ჩვენის ავტორის გარდა, რომ ბაიერნის დანასკვნნი და ნაბჭობნი შეეწყნარებინა და ყოვლად უსაფუძვლოდ არ ეცნა. ჩვენ წინათაცა ვსთქვით, და არც ეხლაა მეტი გავიხსენოთ, რომ ჯერ თითონ რედაქციამ გერმანულ ჟურნალისამ, საცა ბაიერნმა თავის წერილები დაჰბეჭდა სამთავროს სასაფლავს შესახებ, საჭიროდ დაინახა ამ დანასკვნთა გამო პასუხისგება თავის-თავისაგან აეხადნა და მთლად ბაიერნისათვის ეკისრებინა.

ყველასაგან არქეოლოგიის მცოდნედ ცნობილი გრაფი უვაროვი პირდაპირ აცხადებს, რომ ბაიერნის დანასკვნნი შეუწყნარებელნი არიანო; ვ. გ. ტიზენჰაუზენი, რომელმაც ორჯერ გაარჩია ბაიერნის ნათქვამი და ნაწერი სამთავროს სასაფლავს შესახებ, თითქმის სასაცილოდ იგდებს ბაიერნს. იგი ამბობს:

„ჩემი აზრი შესახებ მცხეთაში ნაპოვნ ნაშთებისა და ბაიერნის უცნაურ დანასკვნთა მე წინათაც გამოვთქვი. მას შემდეგ უფრო დაწვრილებით შევიგნე ბაიერნის აზრები მცხეთის სასაფლავს თაობაზედ მისის ორის წერილისაგან, რომელნიც დაბეჭდილნი იყვნენ 1872 და 1874 წ. გერმანულ ჟურნალებში. ამ წერილებმა უფრო ცხადად დამანახვეს, რომ ბაიერნის დანასკვნნი და მოსაზრებანი სულ ერთიანად უღონონი და შეუწყნარებელნი არიან.

აი რა სარწმუნო და ხელშეუხებელი ავტორიტეტი ყოფილა ჩვენის ავტორის ხელმძღვანელი ბაიერნი საზოგადოდ. საკუთრივ ქართველების მიერ კაცის-მჭამელობის თაობაზედ აი რას ეუბნება არქეოლოგიური საზოგადოება ბაიერნს:

„В обряде погребения Байерн усматривает из беспорядка, в котором встречаются кости, особое жертвоприношение людей и даже какие-то следы антропофагии. Между тем граф Уваров полагает, что беспорядок, в котором встречаются кости, может объясниться гораздо проще“.

გრაფმა უვაროვმა, რომელმაც თავის თვალთ დასინჯა სამთავროს საფლავები, და მერე ტიზენჰაუზენმა ცხადად დაამტკიცეს, რომ ის საფლავები, საცა ბაიერნს რამდენისამე კაცის ძვლები ერთმანეთში არეული უნახავს, საოჯახო სამარხნი ყოფილან. ეს ყველაზედ უწინარეს იმითი მტკიცდება, რომ ყოველს ამისთანა საფლავს სახურავად სამი ქვა სდებია, ადვილად ასახდელი ერთმანეთზედ დამოუკიდებლად. ახალის მკვდრის ჩასასვენებლად ხან ერთს ქვას ახდიდნენ, ხან ორს ერთად, ხან სამსავე, იმის-და მიხედვით, თუ რა ტანის მიცვალებული უნდა ჩაესვენებინათ. რა თქმა უნდა, ეს უიმისოდ არ მოხდებოდა, რომ ახალის მკვდრის გვამს წინათ დამარხულის ძვლები არ მიეწივ-მოეწია, არ აერივ-დაერია ერთმანეთში. გრაფი უვაროვი და ტიზენჰაუზენი ამითი ხსნიან იმ გარემოებას, რომ ერთსა და იმავე საფლავში რამდენისამე ადამიანის ძვლებია ერთმანეთში არეული. ასე ყოფილა ბევრგან სხვაგანაც და საკვირველი რათ უნდა იყოს, რომ ჩვენშიაც ეგევე ყოფილა. ამის დასამტკიცებლად სხვა საბუთებიც მოჰყავთ ზემოხსენებულთ მეცნიერთ, ხოლო სიტყვის მოკლედ მოჭრისათვის ჩვენ აქ არ ვიხსენიებთ.

აშკარაა, ბაიერნს არავითარი საბუთი არა ჰქონია ამ გარემოებისაგან თავისი предположение გამოეყვანა და ჩვენს ავტორს კიდევ საფლავი საკუჭნაოდ გადაექცია. რაც შეეხება კაცის-მჭამელობას, ეს ისე უღირსად დაინახეს უვაროვმა და ტიზენჰაუზენმა, რომ ყურიც არ ათხოვეს და ამის თაობაზედ ბაიერნს პასუხიც არ აღირსეს. თითონ ზემომოყვანილი სიტყვები: даже какие-то следы антропофагии გვიმტკიცებს, — რომ ეს აზრი ბაიერნისა თითქმის სასაცილოდაც არის აგდებული.

ჩვენს ავტორს რომ მართლა კრიტიკის გაგება რამ ჰქონოდა და ეს სიტყვა არ დაეხვია ხელზედ მარტო თავმოსაწონებლად და მარაქაში გასარევად, ესე ბრმად არ დაჰნებდებოდა იმისთანა ავტორიტეტს, როგორიც ბაიერნია. აბა, ამისთანა კაცი უკიჟინებს სხვას კრიტიკის არ ხმარებას! მოდით და ნუ იტყვით: სართი დასწრებისაო.

ეხლა გავუსინჯოთ მეორე საბუთი, საიდანაც ბაიერნს და მის ამჟამინდელ ჩვენს ავტორს გამოჰყავთ თავიანთი დასკვნა ქართველთა მიერ კაცის-მჭამელობის თაობაზედ. ეს მეორე საბუთი დამწვარი ძვლებია — ადამიანისა თუ პირუტყვისა — ბაიერნისაგან ზოგიერთ საფლავების ახლო ნაცარში ვითომდა ნაპოვნნი, და გამოვიძიოთ, — ეგ დამწვარი ძვლები, თუნდა ადამიანისა, კაცის-მჭამელობას მოასწავებს, თუ მეცნიერება საბუთს გვაძლევს სხვა რამ ვიგულისხმოთ.

შედარებითა მითოლოგიამ გამოარკვია, რომ ყოველს ერს დედამიწის ზურგზედ თითქმის ერთნაირი გზა გამოუვლია სარჯულო ფილოსოფიისა, და ამ ფილოსოფიას ერთნაირი, ერთგვარი ჩვეულება მოჰყოლია, ბოლოს წესად და რიგად გადაქცეული, ყველა ერს იმისთანა ხანა ჰქონია, როცა სიკვდილი ჰგონებია დროებითი განსვენება, მიცვალება, მიბარება და არა სამუდამოდ მოკვდომა. ეს რწმენა კაცობრიობას დღევანდლამდე შერჩა, ხოლო სხვა სახით. დღესაც გვწამს, რომ, როცა იქნება, მკვდრებით აღვსდებით, მეორედ მოვალთ; აქედამ იმ დროს მეორედ მოსვლას ვეძახით. ეხლა გვწამს, რომ სიკვდილით სააქაოს ვშორდებით, პირველყოფილ დროს-კი სიკვდილს ისე უყურებდნენ, როგორც განგრძობას სააქაო ცხოვრებისას. ამასთანავე ეგონათ, რომ ადამიანი სიკვდილს შემდეგაც ისე სცხოვრობს, როგორც ცოცხლობის დროს, ისეთივე საჭიროება აქვს, ისეთივე სურვილი, ისეთივე წყენა და სიამოვნება, სიმშვილი და წყურვილი.

ეს ამისთანა გამოხატულობა სიკვდილის შემდეგ ცხოვრებისა, რასაკვირველია, ვალად დასდებდა ჭირისუფალთ თავის მიცვალებულისათვის ისე ეპატრონათ, ისე მოევლოთ, მისი ცხოვრება ისე მოეწყობოთ, როგორც ცოცხლობის დროს. აქედამ არის წარმომდგარი იგი ჩვეულება, რომ მიცვალებულს თან გაატანდნენ ყოველ იმას, რაც სააქაოს იმისთვის საჭირო იყო, რაც უფრო უყვარდა, რაც უფრო ესიამოვნებოდა, რომ საიქიოს ცხოვრება არ გასჭირებოდა, და ყოველივე ეს — ცოტად თუ ბევრად — ჰქონოდა, რაც სიცოცხლის დროს ჰქონებია. ამიტომაც, რაკი ოჯახში ვინმე მოკვდებოდა, უკეთეს ტანისამოსით მორთავდნენ, თან საფლავში ჩააყოლებდნენ იარაღს, სამკაულს, ხორაგსა, საჭმელ-სასმელს, საფლავზედ დაუკლავდნენ ცხვარს, ცხენს, ქათამს და სხვას ამისთანას, რომ ყოველივე ეს საიქიოს მოიხმაროს საჭიროებისამებრ. ყოველს ამას მთავრად მიცვალებულს, არამც თუ მარტო დამარხვის დროსა, დამარხვის შემდეგაც კიდევ დიდხანს ეგრე ჰპატრონობდნენ, და ეს პატრონობა იქამდე მიდიოდა, რომ იმის კერძს საჭმელ-სასმელს არ მოაკლებდნენ ხოლმე, და ზოგან ყოველ-დღე და ზოგან დროგამოშვებით ამ კერძს ცალკე დასდგამდნენ, მიცვალებულის სული მოვა და შეეცევაო.

ზოგი ერია დღესაც, რომ სუფრიდამ ცალკე კერძს გადასდგმენ ხოლმე მიცვალებულის სულისათვის. ფიჯიელნი (ველური ხალხია) დღესაც ნაწილს ხორაგისას ცალკე გადისვრიან, როცა ჭამა-სმაზედ სხედან, რომ მიცვალებულის სული უნაყროდ არ დარჩეს. სპენსერს მოჰყავს მალკოლმი იმის მოწმად, რომ ბილახნი (ველური ხალხია) სასმელს ისე არავის არ უთავაზებენ, რომ თავი არ გადაუქციონ, ვითომ-და მიცვალებულსაც ერგოს რამეო. სმიტი მოგვითხრობსო, ამბობს სპენსერი, რომ არაუკანელნი (ველური ხალხია) ყოველთვის სასმელს

თავს გადაუქცევინ ხოლმე და ყოველის საჭმლის ნაწილს ცალკე გადასდებენ მიცვალებულის სულისათვის უწინარეს იმისა, მინამ თითონ ჭამა-სმას დაიწყებნო.

განა შორს არის ყოველს ამაზედ ჩვენი საკუთარი ჩვეულება, რომ მკვდრის ხსენებაზედ ღვინოს თავს გადაუქცევით და ხან პურზედ დავაწვეთებთ, ხან მიწაზედ, იმისდა მიხედვით, ვდგევართ, თუ ვსხედვართ, და პური ხელთა გვაქვს თუ არა სმის დროსა. ეს ჩვენი ჩვეულება სწორედ ამ სათავიდანვე მომდინარეობს.

რომ ეს ასეთი რწმენა თითქმის ყველასა ჰქონია ერთს დროს, ამისი უკეთესი საბუთი იგია, რომ დღესაც ყველგან დარჩენილია ჩვეულებად სამკვდრო ტაბლა. როგორც ჩვენში, ისე ბევრგან სხვაგან, და სხვათა შორის ევროპაშიაც, დღესაც წელიწადში ერთხელ მაინც მიცვალებულს მიუტანთ ხოლმე სასაფლაოზედ ტაბლას ხორაგითა და სხვა სასმელ-საჭმელით. ჩვენი კოლიო, წანდილი, ქელეხი, მკვდრის სულისათვის საკლავის დაკვლა სხვა არა არის-რა — გარდა იმისი, რომ ნაშთია იმ რწმენისა, ვითომც სული მიცვალებულისა არ მოგვიშვიდესო და საზრდო მივაწოდოთო. ამ რწმენის ნიშნებს ბევრს სხვა ჩვეულებაშიაც იპოვის კაცი, თუ გონება გაადევნა.

გარდა ამისა, რომ ჭირისუფალნი მიცვალებულის სულისათვის საჭმელ-სასმელსა ზრუნავდნენ, თავის-თავს მოვალედა რაცხდნენ მიცვალებულის სულს ის მოწყობილობა არ მოაკლონ, რაც სიცოცხლის დროს ჰქონდა. ეგონათ, რომ მიცვალებულს სიკვდილის შემდეგ ყოველივე ის დასჭირდება, რაც სააქოსა სჭირდებოდა. ამიტომაც, როგორცა ვსთქვით, სახმარს იარაღს, საყვარელს ცხენს, თუ ხარს ზედ დააკლავდნენ, ზოგან თან ჩააყოლებდნენ ხოლმე საფლავში. ამისთანა რწმენამ იმ საზარელ ჩვეულებამდე მიაღწევინა ადამიანს, რომ მიცვალებულის მოსამსახურეებს, მიცვალებულის ცოლს შიგ ჩააყოლებდნენ ხოლმე საფლავში იმ აზრით, რომ ყოველივე ეს იქაც დასჭირდებაო. სპენსერი, როცა ამ მკვდრისათვის საჭმელ-სასმელზედ და მოსამსახურეების თან ჩაყოლებაზედ ლაპარაკობს, გვეუბნება, რომ ორი მიზეზი იყო ამისთანა წესისა და რიგისაო: ერთი ისა, რომ საჭმელ-სასმელი არ მოაკლდეს მიცვალებულის სულსაო და მეორე ისა, რომ მოსამსახურე და ცოლი იქაცა ჰყვანდესო. ეს პირველ ხანებში სამარხი რიგი იყო და მერე თანდათან რჯულის წესად შეიქმნაო.

ბევრგან ჩვეულებად მიცვალებულის დაწვაც ყოფილა, პირდაპირ დამარხვის მაგიერ. ინდოელნი, ბუდის მოძღვრებისანი, სწავდნენ მიცვალებულს. არიელნი — კელტნიც აგრე იქცეოდნენ. რა თქმა უნდა, დასწავდნენ მიცვალებულისათვის თან გასატანებელსაც, — ადამიანი იქნებოდა, თუ პირუტყვი. ლებბოკი ამბობს, რომ ეს დაწვა მიცვალებულისათვის გადადებულის მსხვერპლისა — ადამიანისა, თუ პირუტყვი — ყველა ძველ რჯულში მოიპოვებო. ეს წესი წარმოადგენსო აუცილებელს საფეხურს ყოველის რჯულის განვითარების კიბეზედაო. იგი გვარწმუნებს, რომ არც ერთი რჯული არ არის, რომ ეს გზა არ გამოველოსო. ლებბოკიც თანახმაა სპენსერისა, რომ ეს წესი ჯერ სამარხი წესი იყო და მერე რჯულის წესად გადაიქცაო, და იმ მიზეზთაგან წარმოსდგაო, რომელსაც სპენსერი გვაუწყებს,

როგორც ზემოთ უკვე მოვიხსენიეთ. ლებზოკი გვიხსნის, საიდან წარმოსდგა ჩვეულება მკვდრისათვის გადადებულ შესაწირავის დაწვისა. იგი ამბობს, რომ ჯერ, რასაკვირველია, ეგონათ, მკვდრის სულნი მართლა სჭამენ შეწირულსაო და მერე, როცა არა ერთხელ და ორჯელ ნახეს, რომ შეწირული ხელუხლებლად რჩება და სულთაგან არ იჭმევა, აშკარაა ის აზრი ებადებათ, რომ სულნი მარტო სულიერ ნაწილს შეწირულისას იწირვენო.

აქედამ არის წარმომდგარი წვა შესაწირავისა, რომლის გამოც ხორციელი ნაწილი, სულთათვის უვარგისი, სრულად იწვის, და სულიერი-კი, ბოლის სახით, მაღლა ადის, ვითომ-და სულის სახმარად და სარგოდ.

იმავე გრძნობამ, იმავე მიზეზმა, რომელმაც ადამიანს ჩააგონა პირუტყვის შეწირვაო, ამბობს ლებზოკი, მიიყვანა ადამიანი შეწირვის უმაღლესს ხარისხამდე, ესე იგი კაცის მსხვერპლად შეწირვამდეო. იმ განვითარების ხარისხზედ, რაზედაც მდგარან ადამიანები პირველყოფილ დროს, ეს ამბავი იმოდენად ადვილად მისაღებია ადამიანის გონებისათვისაო, რომ ეს მსხვერპლად გაწირვა ადამიანისა ჩვეულებად ჰქონია ყოველს ერს მთელს ამ ქვეყნიერობაზედაო. ამის გამო სრულიად უსამართლო იქნება მივაწეროთ ეს ამბავი ადამიანის გამხეცებულობასაო. პირიქით, იგი გვანიშნებს ღრმასა და ღრმად გამსჭვალულს გრძნობას სარწმუნოებისას, მხოლოდ უკუღმართად და შეცდომილად მიმართულსაო.

მართლაც, ეს შეწირვა ადამიანისა — წვითა, დაკვლითა, თუ ცოცხლადვე მკვდართან ერთად დამარხვითა, ჯერ სამარხის წესად ყოფილი, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, მკვდრის სულისათვის თან გასაყოლებელი, ესე იგი ჯერ სამკვდროდ დადებული და მერე რჯულის წესად, საღმრთოდ გადაქცეული, — ყველგან არის შენიშნული. კართაგენელთა, როცა დამარცხებულ იქმნენ ალათოკლესაგან სიცილიაში, დასწევს შესაწირავად რამდენიმე ტყვე. ასურელნი ამისთანავე მსხვერპლს სწირავდნენ თავის ღმერთს ნერგალს. საბერძნეთშიაც ყოფილა ეს ჩვეულება, თუმცა ისე ხშირად არა, როგორც სხვაგან, რადგანაც ამისთანა წესი მათს მითოლოგიას ეუცხოებოდა. კლასიკური მწიგნობრობა ადამიანის მსხვერპლად წვას ბევრგან იხსენიებს. მაგალითებრ, პატროკლის დაწვას და მასთან ერთად ტროიანელ ტყვეებისას, ცხენებისას და ძაღლებისას. რომის ისტორიაში უფრო ხშირად შეხვდებით ამისთანა ამბებს თითქმის ბოლონდელ დრომდე. ცეზარმა ორი ჯარისკაცი შესწირა ღმერთებს. აგვისტოსმა შესწირა ერთი ქალწული ქალი, სახელად გრეგორია. ანტიოქიის ტაძრის განახლების დროს ტროიანემა-კი შესწირა ერთი სული.

ევროპაში ამ ჩვეულების მაგალითებს კარგა ხანის შემდეგაც ვპოულობთ. სკანდინავიაში ღმერთს ოდინს 893 წელს შესწირეს იქაურ მეფის შვილი. იარლ გაკონმა შესწირა ღმერთებს თავისი საკუთარი შვილი. 993 წ. მეფე შვედებისა დომალდი დაუწევს ღმერთს ოდინს შესაწირავად სიმშლის ასაცილებლად. ტეილორი ამბობს, რომ ევროპაში, მას აქეთ რაკი გადავარდა ცოლებისა და მოსამსახურეების თან გადაყოლება, ცხენის დაკვლა მიცვალებულის საფლავზედ და მიცვალებულთან ერთად მისი დამარხვა კიდევ დიდხანს იყო ჩვეულებად. ამისი მაგალითი ყოფილა ჯერ კიდევ 1781 წ. ინგლისში და ბევრგან

სხვაგანაც. დღესაც მიცვალებულს უკან მიაყოლებენ ხოლმე ცხენსა. ეს ჩვეულება ჩვენშიაც არის დღეს: ამ შემთხვევისათვის ცხენს უკუღმა შეჰკაზმენ, ვითომდა მიცვალებულის უკან მოსაბრუნებლად.

ლებზოკის სიტყვით, ებრაელთაც ჰქონიათ ადამიანის მსხვერპლად გაწირვა დაწვითა, თუ დაკვლითა. ამ რჯულად ქცეულს წესს ისე შეუხურებია ადამიანის გონება, რომ ბევრგან არამცთუ შესაწირავს ადამიანს სწვავენ, თითონ თავის ნებითაც ცეცხლში სცვივდნენ და ამ რიგად გაიწირვიდნენ ხოლმე თავს. ეს იყო, ლებზოკის სიტყვით, ინდოეთში, ორსავ არაბეთში, საცა ყოველ-დღე დანიშნულს დროს ადამიანს სწირავდნენ ღმერთად აღიარებულს ცეცხლს, და ზოგნი თითონაც თავის ნებით შიგა ცვივდნენ და ამ-რიგად ღმერთს სწირავდნენ თავსა.

სლავიანებს, როგორც ბევრს სხვასაც, ჩვეულებად ჰქონიათ თან ჩაყოლონ, ანუ დასწვან მიცვალებულთან ერთად, იმისი ქონება, იმისი პირუტყვი, მოსამსახურეები, ცოლი. დუნაის-პირელნი ბოლგარნი მიცვალებულთან ერთად მარხავდნენ იმის ცოცხალს ცოლსა, მოსამსახურეებსა და ზოგჯერ სწვავენ მიცვალებულთან ერთად. ერთს მატიანეში აწერილია დამარხვა ერთის სოვდაგრისა ბოლგარიაში. მდიდრად მოსილი გვამი მიცვალებულისა დაუწვავთ და მასთან ერთად დაუწვავთ აგრეთვე იმისი მრავალი ქონება, ხორაგი, სანოვაგე, ძაღლი, ორი ცხენი, ორი ძროხა, ქათმები, მამლები და ახალგაზრდა მოახლე, დამარხვის დღეს დაკლული.

ყოველი ესენი რომ წავიმძღვაროთ და მივმართოთ იმ სამთავროს საფლავების ახლოდ ყოფილს ნაცარს, საცა ბაიერნს, ჩვენის ავტორის სიტყვით, უპოვნია დამწვარი ძვლები ადამიანისა, ხარისა, ცხენისა, ცხვრისა და ქათმისა, განა შორს ვიქნებით მართალზედ, ვიგულისხმობთ, რომ ქართველებსაც წესად და ჩვეულებად ჰქონიათ წვა მკვდრის საფლავზედ, ანუ მის ახლოდ, მსხვერპლისა — ადამიანისა თუ პირუტყვისა, ისე, როგორც თითქმის ყველა სხვა ერს იმ ადრინდელ ხანაში, რომელსაც ეკუთვნის პირველის ორის რიგის საფლავნი სამთავროსი, რომლის ძველის-ძველობა ჯერ გამოცნობილი არ არის მეცნიერთაგან დაბეჯითებით და რომლის ზოგიერთი ნაშთი, ვირხოვის სიტყვით, მიეწერება კულტურას ორი ათასის წლისას ქრისტეს წინათ. ეს არამც თუ საგულისხმოა, უეჭველიც უნდა იყოს, ნამეტნავად იმისათვის, ვინც ჩვენზედ უფრო დაწვრილებით ჩაკვირდება შედარებითს მითოლოგიას. ჩვენი ავტორი აბა ამ ჩაკვირებისათვის რათ შეიწუხებს თავს მაშინ, როდესაც უბეში ჩასჯდომია იმისთანა ავტორიტეტს, როგორც ბაიერნია. ამისთანაებში ჩვენი ავტორი მარტო ბაიერნს იცნობს და იმის წყალობით გამოდის. ამაზეა ნათქვამი: მითხარ, ვის იცნობ, გეტყვი, ვინა ხარო.

მეორე საბუთი ქართველების მიერ კაცის-მჭამელობისა ხომ ის არის ჩვენის ავტორისაგან წარმოდგენილი, რომ ბაიერნმა სამთავროს საფლავების ადამიანთა ძვლებში ტვინი ვეღარა ნახა და აქედამ იგულვა, ვითომც იგი ძვლები უხარშავთო. თუ გავიხსენებთ, რომ იგი ძვლები ორი ათას წელიწადზედ ნაკლებისანი არ არიან, ავტორისავე სიტყვით, მაშინ ეს საბუთი

უტვინოსათვისაც-კი ყოვლად შეუწყნარებელი იქნება. ამოდენადვე შესაწყნარებელია თითონ ჩვენის ავტორის საკუთარი საბუთი, ვითომც მჭახე და მოუცემელი ბუნება საქართველოსი იძულებულ ჰყოფდა ქართველებს სიმშობის დროს ერთმანეთი ეჭამათ. ეს ისეთი საბუთია, რომელიც თავის-თავსვე აბათილებს, რადგანაც საქართველოს ბუნების აგრე ხსენებისათვის ჯერ საჭიროა კაცმა თვალეზი დაითხაროს და გრძნობიერება, ცნობიერება დაიხშოს. ამ ორსავ საბუთზედ, ჩვენის ავტორის მიერ გაფუებულეზზედ, პასუხი უკვე მოვახსენეთ ჩვენს მკითხველს წინა წერილში და ხელახლად განმეორება თქმულისა მეტია.

ამ სახით, ჩვენის ავტორის მიერ მოქსოვილი და ბეჭედ-დაკრული კაცის-მჭამელობა ქართველების მიერ — ზღაპრად უნდა ჩაითვალოს, თუ ამისათვის იმაზედ მეტს საბუთს ვერ გამოგვიჩხრეკს, რომელიც მას მოყვანილი აქვს თავის წერილებში. ვიმეორებთ, ჩვენ ამით იმის უარ-ყოფა კი არ გვინდა, ვითომც ქართველებს ეგ საზარელი ჩვეულება ოდესმე არა ჰქონოდეტ. იქნება ჰქონდათ, როგორც ბევრს სხვას, მაგრამ ქართველების კარგად თუ ავად ხსენებისათვის რაკი დანახულია საჭიროდ ამისი თქმა და მერე დაჟინებითაც, სხვა საბუთებიც უნდოდა და არა იმისთანა უხერხულად მოქარგული, როგორც ავტორს და იმის წინამძღოლს ბაიერნს უნებებიათ. აქაო და ღმერთს ჩემთვის მოუნიჭებიაო одним штрихом все снять, და თითო მარცვლობით ასაკენკს, კრიტიკის ცხრილში გასაცხრელს ჩვენი ავტორი ნიჩბითა ჰხვეტს გაუცხრელად და გადაუნიავებლად. მართალია, ამისთანა ქცევას თუ შრომას მარტო ერთი ის ღირსება აქვს, რომ ჩქარია, მაგრამ ესეც-კი საცოდნელია, რომ —

ზოგჯერ სიწყნარე გმობილი

სჯობს სიჩქარესა ქებულსა.